N. CARTOJAN

CEASORNICUL DOMNILOR DE N. COSTIN ŞI ORIGINALUL SPANIOL AL LUI GUEVARA

EXTRAS DIN REVISTA ISTORICĂ ROMÂNĂ, III
ŞI DIN CERCETĂRI LITERARE, IV

M. O., IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI
1941

www.digibuc.ro

N. CARTOJAN

CEASORNICUL DOMNILOR DE N. COSTIN ŞI ORIGINALUL SPANIOL AL LUI GUEVARA

EXTRAS DIN REVISTA ISTORICĂ ROMÂNĂ, III
ŞI DIN CERCETĂRI LITERARE, IV

M. O., IMPRIMERIA NAŢIONALĂ
BUCUREŞTI
1911

www.digibuc.ro

«CEASORNICUL DOMNILOR» DE N. COSTIN ŞI ORIGINALUL SPANIOL AL LUI GUEVARA

DE

N. CARTOJAN

Literatura Parenetică La Noi

Un studiu amănunţit care să pună la punct toate chestiunile pe care le ridică întâia traducere în limba română a unei opere spaniole — *Marcu Aureliu cu Ceasornicul Domnilor* — de Guevara ne lipseşte, deşi ea are, după cum se va vedea, o importanţă mai mare de cum se credea.

Această prelucrare făcută de N. Costin după opera celebrului predicator al lui Carol Quintul, Antonio de Guevara, nu este o apariţiune singuratică în literatura noastră veche. Dimpotrivă, ea stă în legătură cu un ciclu întreg de plăsmuiri şi traduceri anterioare, care vădesc aceiaşi preocupare de a face educaţia viitorilor Principi, conducători de state. Şirul începe cu cunoscutele *Învăţături ale lui Neagoe către fiul său Teodosie*, a căror paternitate este azi controversată [1]. Prin scopul urmărit ca şi prin natura cuprinsului lor, aceste învăţături se apropie de aşa numitele *Oglinzi ale Domnitorilor* din literatura bizantină, care, după cum a arătat D. Russo în studiul său de sinteză, *Elenizmul în România* (pp. 58—60), încep să fie traduse şi cetite la noi din secolul al XVII-lea.

---

[2] Cf. D. Russo, *Studii bizantino-române*, Bucureşti, 1907, p. 31 şi urm.; cf. şi *Studii istorice greco-române, opere postume. Studii şi critice*, Bucureşti, 1910, p. 1 şi urm. A se vedea şi ultima părere a mult regretatului N. Iorga, în *Istoria literaturii româneşti. Introducere sintetică*, Bucureşti, 1929, p. 56. Cf. bibliografia completă a chestiunii la N. Cartojan, *Istoria literaturei române vechi*, I, Buc. Ediţ. Fund. pentru lit. şi artă, 1940, p. 46—47.

www.digibuc.ro

Incă din timpul când Brâncoveanu — ai cărui copii harnici creșteau sub călăuza dascălului Maiota — cârmuia țara în pace, ieromonahul Hrisant Notara, nepotul Patriarhului Dosotheiu al Ierusalimului, transpunea după îndemnul Domnului, prin perifrază, în greaca modernă, *Invățăturile lui Vasile Macedoneanul* către fiul său coregent, Leon. Aceste învățături atribuite marelui împărat bizantin — pe care Krumbacher îl compară cu Carol cel Mare și Napoleon I — către fiul său, rămas în istorie cu supranumele de Filosoful, s'au tipărit în tipografia mănăstirii Snagovului de către ieromonahul Antim Ivireanu, în anul 1691. Cartea a avut răsunet și în societatea românească a veacului al XVIII-lea, deoarece a fost tălmăcită și în limba noastră, răspândindu-se în numeroase copii [1]. In aceeași epocă, s'au tradus probabil și Cele *72 de capitole parenetice* scrise în versuri de către *Agapet* — diacon în marea biserică a Sfintei Sofia — către elevul său Justinian, cu prilejul urcării acestuia pe tronul Bizanțului. Opera făcea parte din programul de învățământ al Academiei grecești întemeiate în București de Șerban Cantacuzino și C. Brâncoveanu. Traducerea în limba românească se păstrează în câteva manuscripte din Biblioteca Academiei Române, dintre care cel mai vechi pare a data de la sfârșitul secolului al XVII-lea sau dela începutul celui de al XVIII-lea. Marele Mitropolit Antim Ivireanu însuși alcătuește și publică în 1715, pentru ultimul Domn pământean, Ștefan Cantacuzino, o colecție grecească de *Sfătuiri creștine-politice* (Νουθεσίαι Χριστιανικοπολιτικαί), «adunate din sentințele vechilor dascăli înțelepți, privitoare la guvernare, și expuse în stihuri simple politicești rimate, pentruca să fie mai ușor de înțeles și mai cu înlesnire ținute minte» [2].

Literatura parenetică bizantină avea să dobândească o actualitate mai vie la noi în secolul al XVIII-lea, când Grecii fanarioți sunt numiți de Turci pe tronurile țărilor noastre. In năzuința de a-și pregăti copiii pentru o misiune așa de înaltă, Fanarioții pun în mâna tineretului vechile tratate bizantine, care apoi dela dascălii curților domnești au trecut la Academiile grecești din Iași și din București. Intre caetele de școală găsite în vechile noastre biblioteci, caete care se păstrează acum în Biblioteca Academiei Române, s'au găsit multe exemplare din

[1] I. Bianu și Nerva Hodoș, *Bibliografia veche românească*, pp. 324—26.

[2] Are la sfârșit și rugăciuni către «Bunul Dumnezeu și către Pururea Fecioară... zise în fiecare zi din săptămână». Cf. I. Bianu și N. Hodoș, *Bibliografia românească veche*, I, p. 498—499. Textul a fost tradus în românește de C. Erbiceanu, în *Biserica Ortodoxă Română* XIV (1890) p. 333—355 (paginată greșit 255).

www.digibuc.ro

Isocrate (Discursul parenetic către Nicocle), *Sinesie* (Modul de a domni) *Teofilact* (Învățătură, Împărătească) [1] ș. a., din care se poate deduce cât de mult a fost cultivat genul acesta în cultura tineretului din epoca fanariotă la noi.

Primul Domn fanariot, N. Mavrocordat, a avut o deosebită predilecție pentru acest gen literar. El a tradus din limba latină în limba greacă *Teatron politicon* a lui Ambrosie Marlianus [2], care de fapt este o adevărată *Oglindă a Domnitorilor*, căci cuprinde capitole ca acesta: « Stăpânitorul este dator să petreacă o viață cinstită și supușii lui să-i urmeze ca și umbra trupului » sau « Stăpânitorul să aibă miniștri sau sfetnici buni, cu care să se sfătuiască la săvârșirea trebilor celor grele și să fie ca niște păzitori ai Statului său, și atunci să vă lăți stăpânirea lui ». Opera a fost răspândită și cetită la noi cu interes; ea a fost tradusă și în limba română și, după ce a circulat o bucată de vreme în manuscris, a fost tradusă diu nou și tipărită în 1838, « prin îndemnarea și stăruirea » lui Chesarie, Episcopul Buzăului, de Grigore Pleșoianu, tipografia Episcopiei.

N. Mavrocordat punea o grije deosebită ca să-și pregătească copilul pentru a-i urma în domnie. Petre Depasta ne spune textual că « pe tânărul Constantin », « care înflorea cu frumusețea virtuții, tatăl său îl deprindea zilnic, perfecționându-l prin arătarea celor privitoare la Stat și se gândea a-l face principe în țara Moldovenilor, pentru care îi propunea sfătuiri și învățături scrise cu mâna sa, pentru înțelepțirea în cele divine și ale Statului ». Aceste învățături au fost publicate întâi în grecește și în traducere franceză de Legrand [3], și apoi de C. Erbiceanu, în traducere românească, după o copie făcută în anul 1727 [4]. Învățăturile cuprind sfaturi privitoare la viața morală și religioasă, la eco-

---

[1] D. Russo, *Studii istorice greco-române. Opere postume*, București 1939, II p. 533.

[2] Himu Maria, « *Teatrul politic* » *al lui Nicolae Mavrocordat și originalul latin* în *Raze de lumină*, IX, 1937, pp. 66—70.

[3] *Ephémérides Daces*, par Const. Dapontès, ed. Legrand, Paris, 1880, I, 336—341 (textul grecesc) și II, pp. XXI—XXVII (traducerea franceză). Textul grecesc republicat de A. Papadopulos Kerameus, în *Documente Hurmuzachi*, XIII, București, 1909, pp. 459—462 (în paginile următoare altă lucrare similară a lui Mavrocordat). Traducerea românească de G. Murnu, în *Scrieri și documente grecești privitoare la Istoria Românilor, culese și publicate* în tomul XIII din *Documente Hurmuzachi, traduse de G. Murnu și C. Litzica*, București, 1914, pp. 415—416.

[4] *Arhiva Societății Științifice din Iași*. II (1890), pp. 372—377.

www.digibuc.ro

nomie, la administrarea țării și la raporturile acesteia cu țările vecine și mai ales cu imperiul otoman. Unele sfaturi sunt interesante prin confesiuni sincere, altele vădesc preocuparea pentru o educație în sens democratic a celui ce avea să vină, la timpul său, în Moldova, cu reforme liberale în favoarea țărănimii, ca de pildă: « *să nu lași ca țăranii să fie nedreptățiți* »; și în sfârșit, subliniem o recomandație într'adevăr surprinzătoare pentru primul Domn fanariot, recomandație care dovedește perspicacitatea lui: « Să ai puțini cavași, *puțini Fanarioți* ».

In atmosfera acestor preocupări accentuate în cultura noastră la începutul veacului al XVIII-lea, apare prelucrarea lui N. Costin, *Ceasornicul Domnilor*.

N. Costin a fost mare logofăt în divanul lui Nicolae Mavrocordat și a scris într'o lumină simpatică cronica oficială a domniei lui [1].

N. Mavrocordat cunoștea și el un fragment din romanul lui Antonio de Guevara. In biblioteca lui Constantin Mavrocordat, care a moștenit cărțile tatălui său, se păstra — după cum aflăm dintr'un catalog — între alte opere privitoare la buna cârmuire și *Institutione del Principe christiano ‹tradotto di spagnuolo in lingua toscana› per Mambrino Roseo ‹da Fabriano›*, carte apărută la Veneția în 1544 [2].

Mambrino Roseo da Fabriano este traducătorul primei versiuni italiene a operei lui Guevara: *Marco Aurelio con el Relox de Principes*. Această traducere apăruse cu un an mai înainte la Veneția, iar *Institutione del Principe Christiano* este de fapt tot Ceasornicul Domnilor, prelucrat și prescurtat de la cartea I cap. 28, fără viața lui Marcu Aureliu și fără pretinsele lui scrisori.

Ceasornicul Domnilor. — Ceasornicul Domnilor a fost semnalat pentru întâiași dată de M. Gaster, în *Literatura populară română* (1883), unde reproduce în apendice (p. 559): « Voroava a prea înțeleptului Garamanților către marele Alexandru ». M. Gaster îl confunda însă la început cu letopisețele, căci vorbind de acest capitol în legătură cu influența Alexandriei, adaogă următoarea notă: « Pe cât am căutat lipsește acest capitol în Letopisețele editate de D. Kogălniceanu » (p. 13). Mai târziu, în 1891, în prefața pusă în fruntea *Chrestomatiei* sale, Gaster dădea despre *Ceasornicul Domnilor* următoarele lămuriri: « Originalul acestei

[1] Legăturile lui N. Costin cu familia Mavrocordat sunt mai vechi. Despre o scrisoare a lui Alexandru Mavrocordat către « *τῷ πρωτοσπαταρίῳ Νικολάῳ Κωστίνῳ* », vezi *Νέος Ἑλληνομνήμων*, III (1906), p. 452.

[2] N. Iorga, *Pilda bunilor Domni din trecut față de școala românească*, extras din *Analele Academiei Române*, Seria II, Tom. XXXVII, *Mem. Secț. Ist.*, Buc., 1914, pp. 42—118, nr. 29. Intregirile din paranteze sunt făcute de noi.

www.digibuc.ro

cărți este latin și stilul român al operei lui N. Costin este copiat întocmai după dânsul, de aceea este adesea foarte greu de înțeles ». Abia în 1901, în *Istoria literaturii române*, publicată în limba germană [1], indică originalul astfel: « wahrscheinlich aus der lateinischen Ausgabe des Guevara von Johan Wanckel (Torgau, 1601) übersetzt ».

După Gaster, N. Iorga în *Istoria literaturii românești*, neavând la îndemână textul lui Guevara, înclina totuși a crede că în *Ceasornicul Domnilor* sunt multe elemente personale ale lui N. Costin. Astfel ar fi prefața « în care autorul binevoește a vorbi ceva despre sine, despre viața și scopurile sale », precum și unele pasaje în care « intercalează observații personale », în care dă « numeroase și naive amănunte asupra felului cum cheltuiau timpul elegantele moldovence »; că într'un loc s'a gândit la soția lui, Logofeteasa Elena, că în alt loc este o alusie la D. Cantemir [2] etc. In *Istoria literaturii românești, Introducere sintetică* 1929, Iorga a revenit însă asupra acestei păreri: « Cândva am crezut că așa numitul *Ceasornicul Domnilor*, care se știa că este o adaptare după o carte spaniolă *Horologium Principum* de Guevara, cuprinde totuși o parte privitoare la viața Moldovei: mi se părea că pleacă pentru anume părți din împrejurările moldovenești dela începutul secolului al XVIII-lea. Controlul făcut la Școala noastră din Franța arată că nu există un cuvînt care să nu fie tradus. *Ceasornicul Domnilor* poate fi interesant în ce privește forma, poate fi întrebuințat ca documentare filologică, este chiar o lectură plăcută, dar originalitate nu cuprinde nicio picătură ». (p. 101).

Ceilalți istorici literari s'au ocupat în treacăt de *Ceasornicul Domnilor*. D-l Sextil Pușcariu [3] îl caracterizează ca « o scriere filosofică » ce cuprinde « multe învățături despre felul cum are să se poarte domnitorul și cum să fie crescuți copiii », « traduse după modelul său, Istoria lui Marc Aureliu de Spaniolul Guevara »; d-l G. Pascu drept un « roman politic », dar nu poate ști « dacă N. Costin a avut supt ochi textul francez ori vreo traducere latină ori grecească [4] ».

Nu putem încheia aceste rânduri privitoare la istoricul părerilor și al studiilor privitoare la *Ceasornicul Domnilor*, fără a menționa și pe d-l Em. C. Grigoraș. D-sa, după ce descifrase criptele Psaltirei Scheiane, « tot scormonind prin vechi hârțoage », făcea « mereu, noi și neașteptate descoperiri... în literatură ». Descoperirea d-lui Grigoraș era că N.

[1] In colecția lui Gröber, *Grundriss der romanischen Philologie*, II. Band 3, p. 283.

[2] *Istoria literaturii române din secolul XVIII*, I, București, 1926, pp. 101—102.

[3] *Istoria literaturii române. Epoca veche*, ed. II, Sibiu, 1930, p. 145.

[4] *Istoriea literaturii romîne din sec. XVIII*, I, Iași, 1926, p. 56.

www.digibuc.ro

Costin este « primul fabulist român. Opera lui, *Ceasornicul Domnilor*, « este în mare parte versificată, adică, discursul țăranului în fața Senatului roman este aproape tot în versuri..., ori, cum fabulele, făcând parte din literatura populară, în genere, nu-și schimbă decât cămașa, circulând prin timp și spațiu, cei cari le-au versificat trec drept autorii lor ». Prin urmare N. Costin este: « primul nostru fabulist » [1].

Doi ani mai târziu, d-l Grigoraș, găsind la Cluj traducerea latină a operei lui Guevara — care se găsea însă și în Biblioteca Academiei Române, în două ediții — stăruește din nou asupra descopeririis ale că « traducerea lui N. Costin este în versuri cantitative,... pe când originalul latinesc este în proză ». « Această traducere — ne spune d-sa — este atât de bună pentru acea epocă, încât, după cum e și în versuri, ea poate fi considerată drept o quasi-operă originală ». Şi nu numai atât, dar d-sa mai descoperă în traducerea lui N. Costin o a doua « operă quasi-originală: Discursul pe patul morții al lui Marc-Aureliu », care este și el « în versuri cantitative » [2]).

In rândurile ce urmează voiu căuta să lămuresc mai precis ce este, *Ceasornicul Domnilor*, să stabilesc din ce limbă este tradus, care sunt raporturile dintre traducerea lui Costin și originalul spaniol și, în sfârșit ce este cu versurile cantitative ale d-lui Grigoraș.

Originalul Spaniol

Subiectul. — Titlul de *Ceasornicul Domnilor* sub care este cunoscută la noi opera lui Guevara este de fapt subsidiar; adevăratul titlu este: *Libro aureo del gran emperador Marco Aurelio con el Relox de Principes* (Cartea strălucită a marelui împărat Marcu Aureliu cu Ceasornicul Domnilor) [3].

Opera este de fapt alcătuită din două elemente diferite pe care fantezia autorului le-a reunit apoi într'un singur tot: romanul istoric, *Marcu*

---

[1] Revista *Propilee literare* I (1927), nr. 24, pp. 6—8.

[2] *Convorbiri Literare*, 1930, pp. 753—767.

[3] Folosesc pentru studiul de față ediția publicată la Madrid în 1650. Titlul complet: *Libro aureo del gran emperador Marco Aurelio, con el Relox de Principes, compuesto por el muy reverendo, y magnifico señor Don Antonio de Guevara, obispo de Guadix, Predicador, y Coronista del Señor Emperador Carlos Quinto, al Señor don Iuan de Oviedo, del Consejo de su Magestad, y su Fiscal en el de Hazienda. 87. Con privilegio. En Madrid. Por Carlos Sanchez, y a su costa. Año de MDCL* <1650>. *Vendese en la calle de Atocha, en la esquina de la Aduana, en casa de Iuan Bautista Tauano, mercader de libros.*

www.digibuc.ro

Aureliu, și opera cu caracter parenetic — un fel de Oglindă a Domnitorilor — *Ceasornicul Domnilor*.

Viața lui Marcu Aureliu, plină de citate din scriitorii antici, servește ca un fel de cadru istoric al întregei opere. Autorul pretinde că ar fi descoperit-o după îndelungate cercetări, în biblioteca din Florența, printre cărțile lăsate de Cosma de Medicis. Manuscrisul ar fi fost scris în limba greacă; însă unele pasagii se găseau și în limba latină. El ar fi transpus textul, cu ajutorul prietenilor săi, din limba greacă în limba latină, din limba latină în limba vulgară, cu «sudoarea» lui — con mis sudores proprios — și din limba vulgară așa de aspră, într'un stil literar plin de dulceață.

Povestea unui manuscris grecesc, descoperit la Florența, era o mistificare literară asemănătoare cu aceea de care au făcut atâta uz, în vremurile apropiate de noi, romanticii.

Pretinzând că opera sa are la bază un manuscris grecesc și revendicând numai paternitatea stilului, Guevara a voit să treacă toate ficțiunile imaginației sale ca fapte reale și să atragă atenția asupra operei care ar fi înfățișat viața istorică și actele autentice ale împăratului roman.

Dar cadrul istoric mai are, cred, încă un rost. Opera lui Guevara cuprinde în domeniul educației politice și morale sfaturi și adevăruri pe pe care un episcop, în numele său, nu le-ar fi putut da atunci cu inima ușoară. De pildă: cum ar fi putut în Spania lui Carol al V-lea, care se mândrea că soarele nu apune niciodată în împărăția sa, tocmai predicatorul curții imperiale să se ridice fățiș împotriva setei de expansiune și cuceriri în America a conaționalilor săi? Admirabila apologie a păcii cu arătarea vanității triumfului, a nenorocirilor căsunate de războaie și a desagregării morale a societății putea fi însă transpusă în trecut, pe vremea când Romanii cucereau Asia, și ea putea fi pusă în gura stoicului împărat roman. Astfel acolo unde Guevara nu putea vorbi în numele său, putea ceda cuvântul lui Marcu Aureliu, și acesta la rândul său spune ceea ce Guevara nu îndrăsnea.

De aceea nu trebue să ne surprindă faptul că, deși Guevara pretinde că reproduce istoria veridică a marelui împărat după un manuscris aflat în Florența, intercalează totuși, alături de fapte autentice, citate false, anecdote inventate și scrisori apocrife ale unor personagii imaginate [1]. Acest chip original de a amesteca istoria cu imaginația și în

[1] D. Menéndez y Pelayo, *Origines de la novela*, Tom. I, Madrid, 1905, p. CCCXLV. Mai pe larg René Costes, *Antonio de Guevara son oeuvre*, Bordeaux, Paris, *Bibliothèque de l'École des Hautes Études hispaniques*, fasc. X, 2, 1926, pp. 44—51 și 71—75.

www.digibuc.ro

alte opere — ca de exemplu în *Menosprecio de Corte* și în *Arte de Marear* — i-a atras lui Guevara o critică severă din partea unuia din cei mai buni umaniști ai timpului său, Pedro de Rhua, profesor în cetatea Soria [1]. Dar scopul lui Guevara nu era de a reconstitui viața veridică a împăratului filosof, ci de a se servi de cadrul ei, real sau plăsmuit, pentru a înfățișa, cu căldură și avânt retoric, concepțiile sale de educație religioasă, morală și politică.

Pentru a se înțelege mai clar cuprinsul și caracterul operii lui Guevara, voiu disocia cele două elemente componente — cel istoric și cel didactic — pentru a le înfățișa pe rând.

Viața lui Marcu Aureliu este expusă mai întâiu în liniile ei mari, într'un prim capitol, care schițează nașterea, urcarea pe tron, căsătoria cu Faustina, fiica lui Antonin Pius, războaiele, cultura și opera împăratului. După aceasta urmează o serie de scrisori ale lui M. Aureliu către diferite persoane; de pildă: una către prietenul său Pollion în care povestește anii copilăriei studioase petrecute în insula Rodos și în care evocă cu pietate amintirea profesorilor săi. O altă scrisoare a împăratului către un alt prieten Cornelius pune în relief calamitățile războaelor; alta către Cincinat subliniază datoria pe care o au cârmuitorii de a cere în ceasuri de cumpănă sfatul oamenilor înțelepți și învățați; o serie de mai multe scrisori, adresate soției sale Faustina, conțin sfaturi părintești privitoare la educația morală a fiicei lor Lucilla.

Sunt și câteva epistole galante, presupuse că ar fi fost adresate de înțeleptul împărat, în ceasuri de libertinaj, curtezanelor romane — Bohemia, Macrina și Libia — în societatea cărora și-ar fi petrecut anii tinereții. Aceste scrisori de dragoste, în afară de cămin, care nu au niciun temei în realitatea istorică și care deformează personalitatea stoicului împărat, au plăcut așa de mult societății spaniole din vremea lui Carol Quintul, încât, chiar după ce Guevara le-a scos din opera sa — regretând că le-a plăsmuit — ele au fost copiate cu mâna, după ediții mai vechi, și adăogate la textele autorului.

Scrisorile lui Marcu Aureliu sunt despărțite între ele prin istorioare și anecdote referitoare la viața împăratului, menite să scoată mai bine în relief caracterul și virtuțile lui. Așa de pildă e discuția dintre Marcu Aureliu și soția sa, Faustina, care, ispitită de curiozitate, dorea să pună mâna pe cheia dela cabinetul de lucru, pe care împăratul îl ținea închis, pentru ca nimeni să nu pătrundă înăuntru și să răvășească scumpele lui cărți. Această discuție contradictorie între soți — unul subliniind

[1] Vezi René Costes, *op. cit.*, pp. 191—203.

www.digibuc.ro

defectele femeii, cealaltă defectele bărbaților — este ca un fel de mic tratat filosofic asupra căsătoriei.

Uneori sunt încorporate în roman și povestiri dramatice, bunăoară istoria narată și de Plutarh, a unei femei din Galata, Camma, care consimte să se căsătorească cu ucigașul soțului său, pentru a răzbuna pe cel răpus. In clipa în care alaiul nupțial se întorcea dela altar, unde se celebrase căsătoria ei cu tânărul care, orbit de patima dragostei, îi ucisese soțul, Camma, cântând imnuri în cinstea Dianei, întinde noului soț, pe pragul casei, paharul cu vin în care picurase otravă și din care, după aceea, bea ea însăși.

Dintre numeroasele povestiri întreţesute în cuprinsul romanului, una a devenit celebră. Este *El villano del Danubio* (Ţăranul dela Dunăre),

Episodul are de scop să scoată în relief caracterul plin de clemență, de bunătate și de dreptate al marelui împărat. Scena se deschide prin povestirea împrejurărilor în care Marcu Aureliu, din pricina unei groaznice epidemii de ciumă, se strămutase cu toată curtea lui de sfetnici, oameni învățați și filosofi, în Campania. Acolo, se iscă într'o zi discuția asupra cauzelor care au adus invazia corupției în Stat și răsturnarea din temelie a societății romane, cu străvechile virtuți și cu obiceiurile ei simple și patriarhale. Și atunci, Marcu Aureliu, făcând semn tuturor să tacă, le povesti cum, la începutul domniei lui, s'a pomenit odată cu un țăran sălbatec, de pe țărmurile Dunării, cu ochii afundați în cap, cu barba groasă, cu picioarele în opinci, cu haine de păr de capră, cu ciomagul în mână, cu pieptul gros și păros — un adevărat urs scăpat din bârlog. Și fiindcă împăratul statornicise ca întâiu să fie cercetate plângerile celor obijduiți și săraci și apoi să se asculte « poftele celor bogați », țăranul fu introdus mai întâiu, în Senat. Intrat înăuntru, țăranul acela german de pe țărmurile sălbatice ale Dunării aruncă în Senatul Romei strigătul de durere, de desnădejde și de revoltă al neamului său oprimat, împotriva cupidității și rapacității judecătorilor romani. Citez în traducerea lui Nicolae Costin:

> « O părinți adunați — începe el [1] — o niam fericit. Eu, țăranul Milan, lăcuitoriul orașelor râpilor Dunării, voă svîatnicilor râmliani, cari sinteți adunați într'această curte, mă închin, și mă rog Dumnezăilor celor nemuritori ca și limba mea astăzi să o îndrepteze și să o chiverniseasc㠠cum, spre a moșiei miale, céle ce se cuvin a le grăi... » (f. 47 v.).

[1] Nr. 757 din Bibl. Acad. Rom., Reproducerea lui Grigoraș din *Convorbiri Literare*, are multe greșeli.

www.digibuc.ro

Şi după ce se roagă zeilor ca să-l inspire pentru a da glas soliei de suferinţă şi de sbucium a neamului său, evocă, într'o admirabilă antiteză, alături de strigătele biruitoare ale învingătorilor romani, ţipătul de sfâşietoare obidă al Germanilor învinşi:

(f. 47 v.). «...Pre vrémĭa în care strigătorii voştri, înainte carălor celor de veselie strigând: Vieţuĭască! vieţuĭască Roma cea nebiruită!; iar cei pedepsiţi, prinşi în robie, într'alt chip, dentru adâncul pieptului său suspinând, la Dumnezăi vor zice: Dreptate! Dreptate! ..

(f. 49 r.). Voi Romanilor, pre stiagurile şi sĭamnele voastre, în loc de simvol, aveţi acéste cuvinte: a Romanilor datorie iaste a erta pre cei supuşi şi a supune pre cei mândri, iar mai direptŭ aţi zicĭa aşĭa: a Romanilor datorie iaste pre cei nevinovaţi a-i jecui, pre cei lini a-i învrăjbi, că nemică altă, voi Romanilor nu sinteţi, făr‹ă› numai a năroadelor odihnitoare tulburători şi apucători sudorilor şi ostenélelor streine...

(f. 49 v.). Intreb de voi, Romanilor, ce lucru v'au îndemnat pre voi, cei ce sinteţi născuţi la apa Tivrului, de aţi venit împotriva noastră, carii în pace lăcuiam la râpile Dunării. Au priĭatini vrăjmaşilor voştri a fi, au gândul nostru de vrăjmăşie a arăta spre voi l-aţi văzut? Au auzit-aţi în Râm, vestindu-să, precum am lăsa lăcaşurile noastre?... Sau venit-au cineva la Râm den moşiĭa noastră, arătându-vă voaă, ca unor vrăjmaşi, gătire de războĭŭ? Au vreun crai, în ţările noastre murindŭ, nĭ-ar fi lăsat pre noi cu testament voaă moştenitori, ca, cu voĭa acéĭa, să ne supuneţi stâpănĭei voastre?... ».

Şi după ce înşiră răutatea şi lăcomia nesăţioasă a judecătorilor romani, trimişi în patria lui, judecători care trăiesc numai în desfrânări, care împilează pe cei săraci, care «orice pot pre ascuns, apucă, strâng şi fură»; după ce le arată că zadarnice au fost plângerile Germanilor impilaţi în Senatul Romei şi după ce le spune că de 15 zile, de când a a intrat în Roma, a văzut numai viţiul şi desfrâul, se reculege şi-şi încheie solia astfel:

(f. 54). După ce am plinit eu pofta mĭa şi otrava inimii mĭale, după običaĭu ce am isprăvit, de v'am vătămat pre voi cu limba mĭa, iată-mă 's aşternut la pământ; aştept bătae, că mai mult voiŭ, dându-mă morţii, să agonisăscŭ laudă, decât voi, răpindu-mi viaţa, să o dobândescŭ pre dânsa».

După ce şi-a încheiat astfel cuvântarea sa plină de miez, ţăranul s'a aruncat la pământ şi a zăcut acolo un ceas, aşteptând să fie ucis în

www.digibuc.ro

bătăi, în timp ce Senatul se uita înmărmurit la el. Atunci împăratul Marcu Aureliu, recunoscând că prin țăranul acela noduros grăise necazurile unui neam întreg obidit, și surprins de frumusețea plină de demnitate a cuvântării lui, porunci să fie ridicat de jos și, iertându-l, îl primi în rândul celor bătrâni — adică al senatorilor, — îi dete « uric » ca să fie hrănit în « visteria împărăției » și puse « să se scrie voroava lui în cărți ».

Viața lui Marcu Aureliu, presărată cu asemenea episoade dramatice, se încheie cu sfaturile și învățăturile date în asfințitul vieții de marele împărat fiului său Comod și cu moartea lui.

A doua parte intrată în alcătuirea operei este *Ceasornicul Principilor*, care — explică Guevara — « nu este nici de nisip, nici cadran solar, nici indicator de ceasuri; căci toate celelalte ceasuri servesc să indice ziua și noaptea, pe când acesta ne învață ce trebue să facem în fiecare ceas al zilei și cum trebue să ne orânduim viața ». Și fiindcă acest ceasornic al vieții are în vedere în primul rând pe Principi, el l-a numit *El Relox de Principes* — sau cu titlul tradus de Nicolae Costin: *Ceasornicul Domnilor*.

Această operă este întrețesută în viața lui Marcu Aureliu și secționată și ea în trei cărți. Prima parte expune normele după care trebue să se călăuzească Prințul, pentru ca viața și faptele lui să fie în conformitate cu idealul unui bun creștin. Cartea a doua cuprinde sfaturi de cum trebue să se poarte un Prinț în interiorul căminului său față de soție și față de copii, pentru ca să dea supușilor săi, prin viața lui proprie, un model de demnitate și virtute. Cartea a treia e menită să arate îndatoririle pe care le au Principii față de supușii lor și chipul cum ei trebuie să se conducă în Stat.

Această parte didactică a romanului, cu tot cadrul ei istoric, cuprinde adesea colțuri de moravuri contimporane, ca bunăoară atunci când Guevara vorbește despre creșterea și educarea copiilor și se ridică împotriva obiceiului pe care-l luaseră femeile spaniole din societatea înaltă, care țineau să aibă păsări în colivie, maimuțe la fereastră și să poarte câini în brațe, dar își trimiteau copiii la țară, ca să-i crească slugile.

Cele două elemente, care alcătuesc opera lui Guevara, cadrul istoric, *Viața lui Marcu Aureliu*, și elementul didactic, *Ceasornicul Domnilor*, nu sunt deplin fuzionate într'un tot unitar. Autorul n'a avut răgazul să elimine printr'un discernământ autocritic elementele disparate care nu se îmbinau bine între ele, detaliile care frângeau linia severă a unității

www.digibuc.ro

operii, fiindcă el s'a văzut nevoit să o publice înainte de a-i fi dat forma desăvârșită.

EDIȚII ȘI TRADUCERI

Opera lui Guevara fusese de fapt cunoscută la curtea lui Carol Quintul, înainte chiar de a ieși din teascul tiparului și autorul ei era cunoscut între curteni și sub porecla de Marcu Aureliu: «fray Antonio de Guevara llamando per otro nombre Marco-Aurelio» [1].

Guevara susține, în prologul cărții sale, că lucrase șease ani în tăcere, dar că totuși i-a fost imposibil să păstreze taina până la sfârșit, căci opera a fost divulgată. Carol Quintul, fiind într'un rând scuturat de friguri și nevoit să rămână în casă, a trimis să-i ceară cartea pentru a se distra cu cetirea ei. Neavând încotro, Guevara a trebuit să-i predea manuscrisul. Primul majordom al palatului a împrumutat manuscrisul dela împărat și l-a transmis împărătesei; dela aceasta a trecut la alți curteni, care și-au scos copie după ea și, în felul acesta, autorul s'a pomenit că apare o ediție la Sevilla, în 1528, și altele curând, fără numele său. Atunci autorul se grăbește să dea forma definitivă cărții sale și o tipărește în 1529. Cartea s'a răspândit repede și a avut un succes enorm; numai în Spania a cunoscut aproape 200 de ediții [2]. Ea a trecut de timpuriu peste hotarele Spaniei, căci la doi ani după ediția definitivă dată de Guevara, în 1531, ea a fost tradusă în limba franceză de Bertaut de la Grise, sub titlul *Livre doré de Marc Aurèle empereur et éloquent orateur, traduict du vulgaire castillan en françois par R. B., sieur de la Grise, Paris, Galliot du Pre* [3]; o a doua traducere, de N. de Herberay seigneur des Essars, sub titlul *L'Horloge des Princes*, avec le très renommé livre de Marc Aurèle, apare curând după aceasta în 1550 [4].

Prin aceste două traduceri, care s'au răspândit în peste 150 ediții, — a lui de la Grise din 1540 [5] era închinată Delfinului Franței, Henric — opera a avut o întinsă circulație în literatura franceză, unde a axercitat o influență apreciabilă. Montaigne ne spune că Marcu Aureliu spaniol a

[1] «Fratele Antonio de Guevara, chemat pe celălalt nume Marcu Aureliu», René Costes, *op. cit.*, p. 52.

[2] R. Foulché-Delbosc, *Bibliographie espagnole de Fray Antonio de Guevara*, în *Revue Hispanique* (XXXIII), 1915, p. 370.

[3] Această traducere revăzută și completată de Antoine du Moulin a fost republicată în 1540. Cf. D. M. Menéndez y Pelayo, *op. cit.*, p. CCCXLIX, nota 1 și Jacques-Ch. Brunet, *Manuel du libraire*, col. 1797—1798.

[4] Numai prima carte este tradusă de Herberay des Essars; celelalte două reproduc traducerea anterioară. Cf. D. M. Menéndez y Pelayo, *op. cit.*, p. CCCXLIX, nota 1. Cf. și Brunet, *op. cit.*, II, col. 1798.

[5] Brunet, *op. cit.* II col. 1797.

www.digibuc.ro

fost lectura favorită a tatălui său, iar episodul amintit mai sus, *El villano del Danubio*, a fost reluat și prelucrat de Lafontaine — nu direct după Guevara, ci, precum a arătat Taine, prin intermediul compilatorului Cassandre — în *Le paysan du Danube*. Menéndez y Pelayo adaugă într'un studiu asupra nuvelisticei spaniole, că este o mare asemănare de concepție între capitolele XVIII și XIX din cartea lui Guevara și între fondul filosofic al romanului lui Jean Jaques Rousseau: *Émile*.

O soartă nu mai puțin norocoasă a avut romanul și în literatura engleză. Cam în același timp cu prima traducere franceză, a apărut și prima traducere engleză. Aceasta, la rândul ei, a avut o influență considerabilă asupra literaturii din veacul al XVI-lea, influență care a avut răsunet — după cum vom vedea la locul său — până și în opera lui Shakespeare.

Romanul a călătorit mai departe și în celelalte literaturi ale Occidentului; în 1543 apare la Veneția prima traducere italiană [1]; la 1554 se publică la München prima tălmăcire germană și în 1612 apare traducerea olandeză. Cu câțiva ani mai înainte, în 1606 romanul fusese tradus și tipărit în limba latină, la Torgau, de J. Wanckelius, sub titlul: *Horologium Principum sive de vita M. Aurelii Imp., libri III... Dn. Friderici Wilhelmi Saxoniae, c. jussu ex lingua castellana adhibitis Gallicis* et *Italicis versionibus, in latinam linguam traducti...* [1].

Traducerea latină a romanului lui Guevara s'a răspândit în toate țările catolice, care aveau ca limbă de cancelarie și de biserică latina.

Traducerea latină a lui Wanckelius ajunsese — cum era firesc — și în țările de cultură latină vecine cu Moldova.

In Ungaria era destul de cunoscută și căutată, fiindcă a fost imprimată în cursul veacului al XVIII-lea, cel puțin de două ori în forma latină, iar cu un veac mai înainte, intrase și în literatura ungară prin munca a doi traducători. Unul, Ioan Draskovith, baron de Trakostyan, pe când se afla la Praga, ca vistier și șambelan al împăratului Rudolf, a tălmăcit cartea II-a, care tratează despre căsătorie și despre educația copiilor, și a publicat-o la Graz, în 1610, dedicând-o soției sale Eva, fiica istoricului Nicolae Istvanffy. Celelalte două cărți au fost traduse mai târziu de duhovnicul Principelui Gh.

[1] Traducerea italiană a avut un mare succes; până la 1646 a apărut în 20 de ediții. Cf. Hugues Vaganey, *Antonio de Guevara et son oeuvre dans la littérature italienne*, în *La Bibliofilia Reviste dell'arte antica in libri, stampe, manoscritti autografi e legature*. Leo S. Olschki, Firenze, Roma, XVII (1915—1916), pp. 335—358.

www.digibuc.ro

Rakoczi, Andrei Prágai de Nemeskér, care completând munca sa cu traducerea mai veche a lui Draskovith, a publicat opera întreagă în 1628, la Pártfa [1].

Dar mai mult răsunet pare să fi avut opera lui Guevara în Polonia.

După o notă pe care o datorez amabilității regretatului coleg Ștefan Glixelli, fost decan la universitatea din Wilno, traducerea poloneză a lui Felix Roszkowski a apărut întâiași dată la Leszno, în tipografia lui M. W. Presser, la 1751. Versiunea polonă, făcută după textul latinesc al lui Wanckelius, s'a retipărit în 10 ediții, în diferite localități: Posnán, Lwów, Wilno. Ultima ediție a văzut lumina zilei în Lwów, în tipografia A. Wajdowiczowa, la 1858 [2]. Aceste numeroase ediții, toate posterioare traducerii lui N. Costin, ne învederează succesul de care s'a bucurat opera lui Guevara în Polonia, unde își găsește cititori până în vremurile noastre (1885). Inainte însă de apariția acestei traduceri, pe timpul lui N. Costin, cărturarii poloni gustau Ceasornicul Domnilor în versiunea latină a lui Wanckelius, care se tipărea și în Polonia [3].

Traducerea Lui Nicolae Costin

Nicolae Costin își făcuse instrucția cu iezuitul Francesco Renzi în Moldova [4] și și-o desăvârșise, după cum se știe, în Polonia. D. Cantemir, care l-a avut pe N. Costin în divanul său, ca mare logofăt, ne spune că Miron Costin este cel dintâi care și-a trimes copiii în Polonia ca să-și facă educația în «artele liberale». Pe pământul Poloniei, în vremuri

[1] Louis Karl, *La fortune des oeuvres d'Antonio Guevara à l'étranger*, în *Bulletin Hispanique*, Tome XXXV, nr. 1, Bordeaux, Paris, 1933, p. 32 și urm.

[2] Estreicher, *Bibliografia*, seria 3, t. XVII, p. 461; seria 4, t. II, p. 87 Iată aceste ediții: 1. Leszno, tipografia lui M. W. Presser, 1751; 2. Poznán, tipografia Iezuiților, 1759—1760; 3, în 1759 (fără localitate); 4. Poznán, tipografia Iezuiților, 1762; 5. Wilno, tipografia Bazilianilor, 1765; 6. Lwów, tipografia lui J. Szlichtyn Sukcess, 1776; 7. Wilno, tipografia Bazilianilor, 1783; 8. Fără titlu; 9. Wilno, 1783(?); 10. Lwów, tipografia A. Wajdowiczowa, 1885.

[3] O ediție tipărită la Cracovia în 1615 apud K. Kondaszewicz, *Wykaz druków XV—XVII w w bibljotece publicznej miasta Warszawy*, Varșovia, 1930, p. 46 (comunicată de d-l P. P. Panaitescu). Altă ediție apud J. Brauverum, 1636.

[4] Intr'o scrisoare către congregațiunea *De propaganda fide*, din 24 Iulie 1693 Renzi spune între altele: «Actualul Principe, Constantin Duca, în vârstă de 23 de ani este un elev al meu; Hatmanul <Nicolae Costin>; Serdarul <Ioan Costin, fratele lui Nicolae> sunt și ei *elevi* și fii spirituali ai mei». Cf. documentele publicate de Vladimir Ghica în *Convorbiri Literare*, 1907, pp. 471-472. Cf. și scrisoarea caldă de recomandare pe care o dă Nicolae Costin pentru Francesco Renzi către Congregație, *ibidem*.

www.digibuc.ro

de cumpănă, și-a găsit adăpost prielnic familia Costin. In zilele de Crăciun ale anului 1683, când Miron Costin este prins la Domnești împreună cu Duca Vodă și dus în Polonia, unde, în urma întrevederii cu regele Sobiescki, i se dă ca locuință pavilionul regal dela Daszov, N. Costin se afla probabil și el alături de tatăl său, fiindcă documentele contimporane ne vorbesc în acest prilej de logofătul Miron Costin și de *fiii săi*. In Polonia au stat până în Noemvrie 1685, când în urma invitației stăruitoare a lui Const. Cantemir, se întorc în țară [1]. Pe timpul petrecerii sale în Polonia, ca elev sau ca pribeag, N. Costin a putut cunoaște opera lui Guevara într'una din versiunile latine ale lui Wanckelius, care, după cum s'a văzut mai sus, se tipărea și circula și acolo.

Dar nu este exclus să fi găsit opera și în biblioteca tatălui său, care-și petrecuse copilăria în Polonia, care trecuse de mai multe ori prin Ungaria și care stătea de « voroavă » în casa sa din Iași cu episcopi italieni — poate cu Vito Piluzio [2].

Să fi alcătuit el cu materialul lui Guevara *Ceasornicul Domnilor* sub impulsul primit dela Domnul său? Niciuna din copiile traducerii și prelucrării lui Nicolae Costin, pe care le cunoaștem până azi, nu ne destăinue data când și împrejurările în care a fost alcătuită. Şi aceasta este de o importanță deosebită în rezolvarea chestiunii, deoarece, după cum se știe, N. Costin n'a avut parte să se bucure multă vreme de prietenia pe care i-o arăta Mavrocordat: în Septemvrie 1712, ieșind din țară « să-și cerceteze moșiile și bucatele », s'a bolnăvit și în câteva zile și-a plătit și el — cum zic cronicarii — « datoria cea obștească ».

O indicație prețioasă că N. Costin cunoscuse pe Guevara înainte de urcarea în domnie a lui Nicolae Mavrocordat o găsim în opera sa anterioară privitoare la « Cartea pentru întâiul descălecat ».

Compilând în această lucrare opera tatălui său, « De neamul Moldovenilor », după un alt plan [3], N. Costin vorbește în capitolul X, despre luptele lui Traian cu Dacii și despre controversa asupra morții

---

[1] Cf. Dr. Czesław Chowaniec, *Miron Costin en Pologne. Contributions à l'année 1684—85* în *Inchinare lui Nicolae Iorga, cu prilejul împlinirii vârstei de 60 de ani*, Cluj, 1931, pp. 113—124. Asupra împrejurărilor în care au fost prinși la Domnești cf. și *Cronica lui Ioan Neculcea* (ed. A. Procopovici, în *Clasicii români comentați*, Scrisul Românesc, Craiova, 1932, pp. 93—101; despre întoarcerea în țară, *ibidem*, p. 116.

[2] Miron Costin, *De Neamul Moldovenilor*, ed. C. Giurescu (Comisia Istorică a României), București, 1914, p. 15.

[3] N. Costin, după modelele istoriografiei polone, a căutat să încadreze originele neamului în istoria universală, începând dela creațiune, pentru a determina și el spița poporului său între semințiile lumii.

www.digibuc.ro

lui Decebal, și după ce pomenește versiunea referitoare la căderea regelui dac pe câmpul de luptă, adaogă textual:

« Iar în alt chip aflu la cartea lui *Marco Aurelie*, care au stătut împărat Râmului pe urma lui Traian, al patrulea împărat, la anii dela Hristos 161, cariia Curțius zice *(Ceasornicul Domnilor)*, cum să fie dus pre Decheval viu la Râm, împreună cu un fecor al lui, arătându-se Traiian biruitoriu asupra lui » [1].

N. Costin a luat informația aceasta într'adevăr din opera lui Guevara. In traducerea latină a lui Wankelius [2] se găsește pasagiul pe care se întemeiază mai sus cronicarul moldovean în următoarea redacție:

« Porrò cum Trajanus proelium cum Decebalo commisisset; non modò hic victus; sed et *captus*, et vinctus in conspectum Trajani Imp. adductus fuit..Mortuo vero Decebalo et regno ob delicta exuto, Trajanus, ut erat Princeps clementissimus, *filium*, *quem parvulum Decebalus reliquerat*, educari in palatio curavit » [3].

In adnotările puse pe marginea din dreapta a textului latin se găsește și trimiterea: *Curt. lib.* 4.

Prin urmare este clar că citatul lui N. Costin se referă la *Ceasornicul Domnilor*. Dar citarea operei lui Guevara în acest capitol inițial din compilația lui Nicolae Costin, alcătuită cel mai târziu înaintea domniei a doua a lui Nicolae Mavrocordat [4], constitue o dovadă

[1] Versiunea aceasta — asupra căreia îmi atrage atenția d-l P. P. Panaitescu — se găsește în manuscrisele 2715 f. 48 și 353 f. 75 din Biblioteca Academiei Române. Același text și în versiunea publicată de George Ioanid, *Istoria Moldo-Românieĭ*, București, 1858, p. 53 cu varianta: *căreia cărți Curțiu, zice Ceasornicul Domnilorŭ*, cum să fi dusŭ... In versiunea publicată de Kogălniceanu, titlul operei lui Guevara este redat pe scurt și confuz astfel:

« Iară eu am cetit *cartea lui Marco Aurelie*, împăratul Râmului, pe urma lui Traian al patrule împărat, în anii dela Hristos 161; și scrie cum să-l fi dus la Râm pre Decebal craiul împreună cu un fecior al lui, arătându-se Traian împărat biruitor asupra lui » M. Kogălniceanu *Cronicele Românieĭ*, 1872, p. 64.

[2] Ed. Leipzig, 1615 cartea II, cap. XLV, p. 433.

[3] In originalul spaniol pasajul se află — citez după ediția din Madrid, 1650 — în cartea II, cap. XXXIX, p. 198. Insă: « Rey Cebalo, Rey de los Dacos ».

[4] După regretatul C. Giurescu (*Contribuțiuni la studiul cronicelor moldovene, Nicolae Costin, Tudosie Dubău, Vasile Dămian*, în *Analele Academiei Române, tom. XXX, mem. secț. ist.*, pp. 283—285), N. Costin a redactat această cronică « după numirea sa ca vel logofăt la 12 Decemvrie 1710 și înainte de Octomvrie 1711, când s'a aflat în Moldova știrea că tronul s'a dat din nou lui Mavrocordat ». Argumentul, pe care-l aduce Giurescu în sprijinul părerii că N. Costin a început a scrie abia după numirea sa ca vel logofăt, nu mi se pare însă hotărîtor. Giurescu observă că cronica lui N. Costin ni s'a păstrat în două versiuni: una în care prefața este adresată cetitorului, alta în care prefața este adresată Dom-

www.digibuc.ro

evidentă că autorul cunoscuse mai dinainte romanul politic spaniol — și după cum vom vedea mai pe larg la locul său — în versiunea latină.

Caracterul legendar al operei și mai ales sfaturile privitoare la cârmuirea țărilor l-au atras atât de mult — în acele « cumplite vremi », când multe capete de boieri cădeau în țărână — încât s'a gândit să prelucreze în limba țării sale această operă, spre folosul celor chemați să ocârmuiască.

Traducerea era gata înainte de urcarea pe tron a lui N. Mavrocordat. Dovada concludentă ne-o aduce predoslovia de închinare către acesta — păstrată numai în manuscrisul nr. 204 din Biblioteca Universității din Iași. In această prefață, el nu pomenește nicăeri că îndemnul pentru traducere i-ar fi venit dela cineva. Nu este admisibil ca el să nu amintească, măcar în prefața către Mavrocordat, de un asemenea îndemn, în cazul când acesta i-ar fi venit dela Domnul căruia îi dedică tălmăcirea. Ea era deci terminată — poate și pusă în circulație, când, ajuns la mare cinste în cancelaria lui Mavrocordat și văzând pasiunea lui pentru literatura parenetică, a alcătuit predoslovia de închinare pe care a pus-o în frunte și apoi a prescris sau a pus pe cineva să-i prescrie opera, și, în această formă, a prezentat-o Domnului. In catalogul bibliotecii lui Nicolae Mavrocordat, păstrată în mănăstirea Văcărești, se găsește notată sub titlul: *τῶν Βλαχικῶν Βιβλίων* [1] și traducerea lui Nicolae Costin astfel: *Ὡρολόγιων τῶν ἡγεμόνων τῆς Μολδαβί ς μεταγλωττισθὲν ἀπὸ παλαιῶν ἑτέρων ἱστ ριῶν παρὰ Νικολάου Κωνσταντίνου (Κωστίνου)*[2] *Μεγάλου Λογοθέτου τῆς Μολδαβίας, καὶ διὰ προσταγῆς τοῦ ὑψηλοτάτου Αὐθέντου ἡμῶν μεταγραφθὲν ἐν Γιασίῳ* 1712, *δέσ<ιμον> βλ<αχικὸν> μαυρίζ<ον> μὲ βούλλαις χοντρούτζ<ικον>* (Ceasor-

nului N. Mavrocordat. Versiunea cu prefața adresată cetitorului este semnată de N. Costin ca *vel-logofăt*. Insă N. Costin a devenit vel-logofăt la 12 Decemvrie 1710, deci — zice Giurescu — dela această dată a început să scrie cronica. Nimic nu exclude însă posibilitatea ca prefața către cetitor să fi fost scrisă *posterior*, după ce cronica a fost alcătuită, înainte de a fi dată spre prescriere. De altfel, cronicarii noștri obișnuiau să-și dea spre transcriere opera înainte de a fi terminată. Iată un pasaj concludent din opera lui Miron Costin însuși: « Mă vei erta, iubite cetitoriule, căci nu ți-am scrisu aceste semne la locul lorŭ... Aș fi lipit aceste semne la rândul său; ce *era trecut rândul la isvodul cel curatŭ*, și scriitorii carii *isvodescŭ puțini se află*». (M. Kogălniceanu, *Cronicele*, București, ed. 1872, p. 345). După urcarea în domnie a lui Mavrocordat, N. Costin va fi pus să se mai tragă o copie de pe cronică, la care a adăogat prefața către Domn. Astfel s'ar explica cele 2 versiuni.

[1] N. Iorga, *Pilda bunilor Domni din trecut față de școala românească*, extras din Analele Acad. Rom., seria II, t. XXXVII. *M. sec. ist.*, București, 1914, p. 29.

[2] Corectura făcută și de N. Iorga.

www.digibuc.ro

nicul Domnilor Moldovei (!) tradus din istoriile cele vechi de Nicolae Costin, Marele Logofăt al Moldovei, și copiat din porunca prea înălțatului Domnului nostru în Iași 1712», legătură românească neagră, marmorată; groscior).

Tot din porunca lui Nicolae M. mai avem — după cum se va vedea mai jos — o a doua copie, întocmită în 1714. Această copie începe cu o «Prédoslovie către Măriia Sa Vodă», semnată de Nicolae Costin și închinată «Luminatului și înălțatului Măriĭ-Sale luĭ Nicolae Alexandru Voevod, cu mila lui Dumnezeu Domnul Țării Moldovei, milostivului al nostru stăpân».

MANUSCRISELE TRADUCERII ROMÂNEȘTI

Isvodul autograf al lui Nicolae Costin a fost distrus în vicisitudinile vremurilor, sau, dacă se mai păstrează în cine știe ce colț de bibliotecă, n'a ieșit încă până acum la iveală. După originalul pierdut, au ajuns însă până la noi mai multe còpii care — după cum vom vedea îndată — înfățișează divergențe interesante: într'unul materia este grupată în 4 cărți, într'altele în 3; într'o grupă de manuscrise o serie de capitole sunt grupate într'o carte; într'alt ms. aceleași capitole se găsesc în altă carte; în sfârșit titlurile capitolelor nu sunt nici ele identice în toate manuscrisele.

O comparație care să stabilească precis raporturile dintre traducerea lui N. Costin și originalul spaniol sau intermediarul său nu se poate face pe temeiul unui singur manuscris, căci ar risca să ajungă la concluziuni unilaterale; ea nu se poate întreprinde cu succes decât pornind dela un arhetip, reconstruit aproximativ din colaționarea tuturor manuscriselor cunoscute. Acestea sunt, în ordinea cronologică, următoarele:

A. *Ms. nr.* 204 *din Biblioteca Universității din Iași.* Datează din anul 1714. Este un manuscris în folio, de 283 foi, legat frumos în legătură de piele. Manuscrisul a fost semnalat întâiași dată de Gaster, care a reprodus din el câteva capitole [1]. Titlul manuscrisului însă a fost dat de Gaster incomplet. G. Pascu în *Istoriea literaturii române din secolul XVIII, I* (p. 56) reproduce titlul după Gaster, omițând,

[1] *Literatura populară română*, București, 1883 (pp. 559—570): Partea a patra; capŭ întâi: «Voroava a prea înțeleptului Garamantilor către marele Alexandru...»; *Chrestomatie română*, II, București, 1891 (pp. 8—14): Predoslovie către Măria Sa Vodă *(și aci titlul este prescurtat)*.

www.digibuc.ro

aceleași pasagii, care ne dau însă informații interesante privitoare la istoricul manuscrisului. Iată titlul complet (subliniem cu caractere cursive părțile omise):

Cartea ce să chiamă Časornicul Domnilorŭ *izvodit 'ntâiu din vechile a Râmului istorii din cărți streine scos pre limba moldovéniască* de răposatul Neculai Costin č-au fost vel Logofăt, *iară acmu de iznoavă, cu poronca și cu cheltuiala Mării Sale luminat Domnului nc stru Iw Nicolae Alexandru Voevod și oblăduitoriu țării Moldovei;* s'au scris în orașŭ în Iași, în anul de la zidiria lumiei 7.222, ĭară dela nașt*é*ria lui Hristos 1700[1] (!), în al treile anŭ de a doa domnia a Marii Sale, în luna lui Octomvrie, dzi 1.

Calculul anilor dela nașterea lui Hristos este evident greșit. Manuscrisul a fost copiat în 1714 (7222—5508=1714), dată pe care o confirmă de altfel și partea finală a titlului: «în al treile anŭ de a doua domnie a Măriei Sale» (1711 + 3 = 1714). Asemenea erori de calcul în socotirea anilor dela Hristos sunt obișnuite la cărturarii noștri vechi, deprinși mai mult cu calendarul dela zidirea lumii.

B. *Manuscrisul nr.* 295 *din Biblioteca Universității din Iași* este o copie din 1731. Este un ms. în folio, nepaginat, împodobit cu frumoase frontispicii, având titlurile scrise cu cerneală roșie, iar textul copiat într'o foarte îngrijită caligrafie cu cerneală neagră. Pe copertă titlul operei este acesta: « Časornicul Domnilor ce s'au tâlcuit de pre lătinie spre înțălégiré limbii țărîi noastre prin osteniala răposatului Nicolae Costân biv vel logofăt, iară acmu în zilele Mării Sale luminatului Domn Iw Grigorie Ghica Voevod s'au scris cu poronca și cu toată cheltuiala dumisale lui Vvd (șters): la v<ъ>l<ea>t 7238 (1731), Iulie 15, cu mâna iubitorĭului de ostenială Ion R. ».

C. *N-rul* 3440 *din Biblioteca Academiei Române*, un ms. in folio, de 274 foi, împodobite cu vignete și scrise frumos: titlurile cu cerneală roșie; textul cu cerneală neagră. Pe copertă titlul următor:

« Časornicul Domnilor. Viața împăratului Marco Avrilie cu învățăturile lui, arătând obiciaiurile vechi a împărăției Râmului, care să cuvin Domnilor și oamenilor mari a le avea întru ocârmuirea, scoasă din cărți elenești și letinești pre limba românească, de Nicolai Costân biv vel logofăt, iară acmu de pre acelaș izvod de dumnialui[2]... Vornic Țărei de sus; pus-am nevoință de s'au prescris de pre izvod în zileli Mării Sale Grigorie Ghica Voevod, Domnul țărîi Moldovii, în anii de

[1] In text: *șters.*

[2] In text: *șters.*

www.digibuc.ro

la zidirea lumii 7244 (1736), August 5, cu mâna lui Ioan Gramaticul de vamă, sinu Pavel Cămărașul »[1].

D. *Manuscrisul nr.* 757, *din Biblioteca Academiei Române*, copiat în 1738 (după nota dela sfârșit, f. 232: « la vălet 7246 »). In folio de 233 foi. Copiat frumos, cu vignete, titlurile și inițialele cu cerneală roșie. Legat în legătură veche de piele. Coperta cu titlul și numele copistului s'a pierdut. Pe foia 15, sub un frontispiciu, lucrat în peniță, se află titlul operei astfel: « Časornicul Domnilor. Viiața împăratului Marco Avrilie, cu învățăturile lui, arătândŭ și obiceiurile veachi a împărății Râmului »[2].

E. *Manuscrisul Kirileanu*, păstrat în biblioteca d-lui G. T. Kirileanu, unul din cei mai buni cunoscători ai folklorului nostru, fostul bibliotecar al regilor Carol I și Ferdinand, care trăește acum retras în Piatra-Neamț. Manuscrisul in folio, de 367 foi, legat în piele maron cu dungi, a fost cumpărat la Iași, în Februarie 1935. Foaia cu titlul a fost ruptă, dar pe fila 367 r., jos în dreapta, se găsește o dată în cifre latine: 1792. Textul « Ceasornicului » se încheie pe pagina 350 v.; dar pe foile 351—367 se găsesc copiate: « O samă de cuvinte ce săntŭ aleasă dintr'acestŭ Časornic a Domnilorŭ care s'au scrisŭ aice osăbit ». Sunt o serie de sentințe cu indicația paginelor unde se găsesc în manuscris, ceea ce constitue o dovadă că traducerea lui N. Costin a fost citită cu mult interes și plăcere[3].

In afară de aceste 5 còpii, singurele ce se găsesc azi la îndemâna cercetătorilor, mai avem cunoștință și de alte manuscrise, care însă s'au pierdut, ori zac rătăcite în cine știe ce bibliotecă. Astfel nu știm ce s'au făcut următoarele prescrieri:

---

[1] Manuscrisul a fost semnalat în *Academia Română*, *Creșterea colecțiunilor*, 1909, Oct.—Dec., p. 187.

[2] Pentru descrierea amănunțită a manuscrisului, cu tabla de materii, vezi Ioan Bianu și G. Nicolaiasa, *Biblioteca Academiei Române*, *Catalogul manuscriptelor românești*, Tom. III, Scrisul Românesc, Craiova, 1931, pp. 21—27.

[3] Iată câteva:

« Bună este agonisita celor bogați, de să vor chivernisi întru dânsa sau cu măsură bună; și stare celor săraci, de să vor păzi cu răbdare... list 1.

Numai acest stat este desăvârșit: unde fără grija morții vor viețui și fără nicio grije a viții să vor bucura list 1.

Măcar di-ar cunoaște Domnii cât este de bine și de dulce a viețui cu pace ! list 1.

Gaina nu părăsește a scurma în gunoiu până nu-ș va scoate ochii. list 2.

Dela cel nedrept nionică dreptate nu poți aștepta list 27.

Fagurii cei dulci întru fiiarea amară nu să prifac.

Nu să gătește lauda apucând cele streine și ale sale dăruind.

Mai mulți hulesc binele decât răul » f. 362.

www.digibuc.ro

a) Manuscrisul care se afla în biblioteca lui Constantin Mavrocordat din mânăstirea Văcărești, copiat la 1712 — deci cel mai vechiu din câte cunoaștem — și amintit mai sus la p. 17;

b) Un manuscris copiat în 1801, de Iorgachi Barbovschi, aflat în 1885 în Biblioteca Seminarului Socola [1] și expus la expoziția didactică organizată cu prilejul împlinirii a 50 de ani dela înființarea învățământului superior în Moldova;

c) Un manuscript trimes în 1808 de misionarul catolic din Moldova, Francesco Longhi, lui Ștefan Borgia, secretarul și apoi prefectul congregației De Propaganda Fide din Roma, un mare bibliofil și în același timp protectorul lui Gh. Șincai și P. Maior. Manuscrisul este numit în scrisoarea prin care Longhi vestește trimiterea lui: *Orologio dei Principi* [2]).

Aceste manuscrise pierdute ne îndreptățesc a presupune că prelucrarea lui N. Costin era ceva mai răspândită decât ne-ar face să credem cele 5 còpii de care dispunem azi. De altfel era de așteptat ca această operă să aibă la noi o suprafață de răspândire mai mică: prin natura cuprinsului său, ea se adresa mai mult Domnilor și boierilor din divanul domnesc. Dintre cele 5 manuscrise existente: două sunt scrise pentru N. Mavrocordat și se păstrau în biblioteca lui și a fiului său; altul pentru Vornicul Țării de sus al lui Grigore Ghica, altul în zilele lui Grigore Ghica « cu poronca și cu toată cheltuiala », probabil a unui mare boier, al cărui nume însă n'a mai fost pus pe copertă.

Se pare însă că opera circula și printre cărturarii mai mărunți ai neamului, deoarece într'un calendar pe 140 de ani, copiat în 1828 [3], de Petrachi Isăcescu [4], alături de material calendaristic popular, de bucăți apocrife, de molitve (la grindini, tunet și fulger), descântece, rețete populare, fragmente din Albinușa, se găsește și un capitol: « *Pilde filosofești scoasă din Časornicul Domnilor, cap.* 12 ».

Din familia celor 5 manuscrise de care dispunem azi, patru: B, C D și E sunt frați buni, căci se trag din același părinte. A însă, cel mai vechiu, copiat chiar la doi ani după moartea lui N. Costin, se deosebește de ceilalți membri ai familiei în mai multe privințe. Ceea ce ne

---

[1] A. D. Xenopol și C. Erbiceanu, *Serbarea școlară dela Iași. Acte și documente*, Iași, 1885, p. 334. Xenopol și Erbiceanu îl clasează însă între « cărți bisericești », (p. 330) alături de Psaltiri, Ceasloave, Liturghii — alături de romanul spaniol Critil și Ardronius.

[2] Conf. D. Găzdaru, *Revista critică*, 1929, p. 204.

[3] Ms. nr. 3614 din Biblioteca Academiei Române, f. 56 v.

[4] Cf. și N. Cartojan, *Cărțile populare*, I, p. 185.

www.digibuc.ro

isbește la prima vedere în A, ca o trăsătură distinctivă și curioasă în același timp, este eă el se deosebește de B, C, D și E tocmai acolo unde acestea se apropie de intermediarul latin și de originalul spaniol în ceea ce privește numărul cărților în care e repartizată materia textului. Acest fapt ne impune să supunem unei examinări mai atente divergențele dintre A și dintre colateralii săi B, C și D și E spre a se delimita care caractere distinctive au aparținut autografului lui N. Costin și care sunt de pus pe seama copiștilor, căci cei obișnuiți cu critica textelor nu odată au avut surpriza să constate că manuscrisul cel mai vechiu înfățișa, o versiune deviată dela prototipul său, pe când lecțiunea cea mai bună se păstra tocmai într'o copie recentă, despărțită de original numai prin câteva intermediare.

Prescrierea cea mai veche din « Ceasornicul Domnilor » A, cuprinde de fapt aceiași materie și — cu câteva excepții ce se vor vedea — aceleași capitole, grupate exact în aceiași succesiune ca și manuscrisele B, C, D și E. Dar A singur împarte textul în *patru* cărți, pe când B, C D și E înfățișează aceiași repartiție a materiei în *trei* cărți ca și originalul spaniol și intermediarul latin. Ultimele 15 capitole ale cărții a III-a din B, C și D și E sunt grupate în A într'un tot aparte, alcătuind cartea a IV-a. Această carte a patra începe dela capitolul: « Voroava a prea înțăleptului Garamantilor cătră marele Alexandru, în care dovedește că mai mult pot carii cu măsură socotescŭ de sâne și moștenesc puțin, decât Alexandru care moșteniaște multe și cu mândrie socotește de sâne; și că pre mare nebunie iaste a vrea a stăpâni lungu și latu, care are scurtă căruță a vieții sale » (care alcătuește cap. 20 cartea III-a în B, C, D și E). Ea cuprinde în total 15 capitole, numerotate pe rând dela 1 la 15.

Această abatere dela tradiția originalului în privința numărului cărților numai în A singur, nu poate fi considerată, cum s'ar părea la o privire superficială, ca isprava copiștilor, deși împotriva lui A avem mărturia celorlalte patru còpii laolaltă în concordanță cu textul latin. E prematur să abordăm aci problema raporturilor dintre prelucrarea lui N. Costin și originalul spaniol. Totuși, pentru o mai clară interpretare a lucrurilor, trebue din capul locului să spunem că N. Costin n'a înțeles să facă o traducere servilă a operei lui Guevara, ci el a căutat să regrupeze materialul scriitorului spaniol într'un plan propriu.

Ținând seamă de acest plan, trebue să subliniez de acum că această orânduire aparte a ultimelor 15 capitole într'o carte separată înfățișează, în felul cum N. Costin a grupat materialul lui Guevara, o unitate mai logică.

www.digibuc.ro

Intr'adevăr, cartea III-a din prelucrarea moldovenească se ocupă de datoriile pe care le au Domnii față de familia lor: soție și copii, pe când ultimele 15 capitole au o tendință cu totul diferită: aceea de a arăta nimicnicia și deșertăciunea acestei vieți trecătoare. Vom vedea mai clar, când vom analiza mai jos structura prelucrării lui N. Costin în raport cu intermediarul latin și cu originalul spaniol, motivele care îndreptățesc această orânduire a materiei în 4 cărți. Deocamdată, țin să adaug aci că repartiția în patru cărți nu este o împărțire arbitrară, ci este o necesitate organică cerută de însuși planul remanierei.

Dovada definitivă că împărțirea operei în patru părți nu poate fi pusă pe seama copistului, care a transcris în 1714 manuscrisul A, sau a perdecesorilor săi, ci că ea făcea parte din arhetipul prelucrării lui N. Costin, ne-o aduce însăși prefața pe care tălmăcitorul a pus-o în fruntea volumului oferit lui N. Mavrocordat. In această predoslovie, N. Costin, după ce explică titlul operei:

« Numele s'au dat: *Ciasornicul Domnilor*, căci adevărat ca pe un *ceasornic* căsurile, să arată viața cea ocărmuitoarea ».

Anunță repartiția materiei în *patru* cărți astfel:

« Precum căsul ïaste adunat din *patru čferturi* și fiiaște caré čfert cu clipialile sale, așé acest ceasornic al nostru din *patru părți* iaste adunat în capetiale (= capitolele) sale », după care, enumărând cuprinsul fiecărei cărți în parte, adaogă textual:

« In *partea a patra* să va arăta *voroava a prea înțeleptului Garamantilor către marile Alexandru*, arătând schimbările norocului... » și urmează astfel o expunere succintă a cuprinsului celor 15 capitole finale.

II. Un al doilea argument în favoarea manuscrisului A ni-l oferă repartiția capitolelor între cele 4 cărți ale textului.

B, C, D și E încep cartea a III-a cu un capitol care tratează despre credința într'un singur Dumnezeu (« Unul iaste Dumnezeu... »), slăvind împărăția în care domnește un creștin în adevăratul înțeles al cuvântului.

După acest capitol, urmează, în alte 2 capitole, scrisoarea împărătesei Sofia a Bizanțului prin care impută coregentului său, « Tiverie Constantin », că risipește în generozități inutile, banii adunați de soțul ei, Justin, și în sfârșit răspunsul acestuia că Domnitorii, pentru a fi vrednici, n'au nevoie să strângă împărăției, visterii mari.

Materia acestor 3 capitole însă nu se leagă logic cu capitolele următoare, care tratează cu totul altă temă: cum trebue să se poarte Domnul față de soție și ce educație trebue să dea copiilor. In A, cele 3 capitole se găsesc încorporate mai firesc în cartea II-a care se ocupă de îndatoririle Domnitorilor față de supușii lor.

www.digibuc.ro

Cartea III-a se deschide în A cu un titlu care ne dă clar argumentul ei (și care corespunde de altfel și cu titlul din textul latin), precum se vede mai jos. (Păstrez ortografia textului latin).

A triia partĭa a cărții aceștia sau a Ceasornicului Domnilor a lui Marco Avrelie împăratului pria viastit în care să va arăta cu ce tocmeală domnii și cei mari sînt datori a să purta spre femeile sale și cum să-și deprinză copiii săi.

De Vita M. Aurelii, Imperatoris gloriosissimi cum Horologio Principum, recens addito, Libri secundi, quo ostenditur, quo pacto Principes & magnates erga uxores se gerere liberos, que educare (& instituere) debeant.

In conformitate cu cuprinsul astfel formulat al cărții a III-a urmează mai logic în A capitolul:

De cinstia însurării (a lua muiaria) a căriia soție, precum celor supuși iaste cu vriaria, așia între domni de treabă a fi să pare f. 84.

De dignitate conjugij, cujus societas quemadmodum inter subditos voluntaria, ita inter Principes necessaria videtur.

Că cele 3 capitole despre care s'a vorbit mai sus nu făceau parte din cartea III-a în prototipul lui N. Costin și că în B, C, D ș E ele au fost deplasate din cartea II-a, prin inadvertența copiștilor, ne-o dovedesc și aci pasagiile din predoslavia lui N. Costin către N. Mavrocordat, (alcătuită cu material din Guevara) în care se enunță materia cărților astfel:

« In partĭa *a triia : de căsătoria cum cu cât este lucru cinsteș și de obște cu atâta mai de folos domnilor și celor mari...* ».

« In *partia a doa*, întâi de *unul Dumnezău cel adevărat înpotriva păgânilor...* Punia-să-vă și *voroava Sofiei împărătească cătră Tiverie Constantin* soția-și la cârma împărăției și *răspunsul lui Tiverie cătră Sofiia* ».

Dacă în arhetipul lui N. Costin cele 3 capitole erau — după cum dovedește predoslovia — încorporate în cartea II-a, cum se explică atunci prezența lor la începutul cărții a III-a în B, C D și E?

O examinare mai atentă a manuscriselor ne dă cheia pentru explicarea acestei inadvertențe. Din titlul cărții a III-a, păstrat întreg numai în A și reprodus mai sus, B, C, D și E au păstrat numai un fragment scris cu caractere mari, în cerneală roșie: « Partea trii a Ceasornicului Domnilor ». După acest titlu, urmează cele trei capitole, dislocate din cartea II-a, și apoi imediat, cu cerneală roșie, ca un titlu de *capitol*, restul din *titlul cărții* a III-a:

www.digibuc.ro

«Aicea să va arăta cu ce tocmeală domnii și cei mari sintu datori a să purta spre femeile sale și cum să-și deprinză copiii săi».

Dar acest titlu care aparține cărții, iar nu capitolului, nu are nicio legătură cu materia care continuă imediat în text cu cuvintele (scrise cu cerneală neagră): «De cinstea însurării (a lua muiarea) a căriia soție, precum celor supuși iaste cu vriaria, așia între domni de triabă a fi se pare» și care de fapt sunt, după cum s'a văzut mai sus, în arhetipul lui Costin și în ms. A, însuși titlul primului capitol al cărții a III-a.

Titlul cărții a III-a fost astfel în B, C, D și E rupt în două: prima parte pusă la început, a doua trecută după 3 capitole ca și încă titlul unui nou capitol.

La lumina acestor fapte, explicarea inadvertenței ni se pare acuma simplă. Intr'un arhetip se afla pe verso unei foi, la sfârșit, copiat cu caractere mari, din titlul cărții a III-a numai: «Partia trii a Ceasornicului Domnilor». Restul titlului venea pe foaia imediat următoare. In același arhetip, foile care cuprindeau cele 3 capitole erau desfăcute, rupte dela locul lor. Posesorul arhetipului sau poate altcineva le-a intercalat din nebăgare de seamă între foaia care cuprindea începutul de titlu al cărții a III-a: «Partia a trii a Ceasornicului Domnilor» și între foaia care transcria restul titlului. Din neglijență, copistul a transcris în mod mecanic cele 3 capitole, deplasate dela locul lor, la începutul cărții a III-a, după care a copiat restul din titlul cărții a III-a, considerându-l ca titlu de capitol. Socotind apoi că titlul primului capitol face de fapt parte din text, l-a copiat cu cerneală neagră. In urmă, a potrivit numerotația capitolelor în concordanță cu această transformare, ivită din distracție.

III. In sfârșit, un ultim argument că manuscrisul A păstrează versiunea cea mai apropiată de prototipul pierdut, ni-l procură și analiza comparativă a titlurilor de capitole în legătură cu intermediarul latin. In A, titlurile capitolelor corespund mai exact cu titlurile textului latin; pe când B, C, D și E cuprind numeroase erori, lacune și omisiuni, datorite copiștilor.

Iată câteva exemple:

Textul latin (cartea I, cap. XXIX)

Nihil magis esse exitio reipublicae, quam si crebras in ea Principes mutationes ferant: item *servorum statum securiorem esse*, quam Principum & *summatum*.

www.digibuc.ro

B, C, D, E

Nice un lucru mai de stângerea țărîlor nu iaste, decât adesele schimbări a domnilor dintru dânsele. Aşijderea statul slugilor decât a stăpânilor câtŭ este de fără grijă (cap. 3; partea III).

A

Nice un lucru mai de stângerea țărîlor nu-i, decât adésele schimbări a Domnilor întru dânsele. Aşijderea statul slugilor mai fără grijă iaste decât a Domnilor şi decât a celor mari (f. 135 c. II cap. 14).

Cartea III, cap. XVI.

Initium epistolae M. Aurelii Imperatoris ad Cornelium amicum, qua de laboribus belli; & vanitate triumphi agit: *Epistola legenda Principibus belli amantibus,* & *pacis contemtoribus.*

B, C, D, E

Cartea lui Marco Avrilie împăratului cătră Cornilie priiatinul său, în care spune de ostenialele războiului şi de deşertare triumfului p. I cap. 14.

A

Cartia lui Marco Avrelie împăratului cătră Cornilie priiatenul său, în care spune de ostenélele războiului şi de deşiartare triumfului.

Şi acasta carte iaste să să citească domnilor carii iubescu războiul şî urăsc pacia p. I c. 14 f. 84 v.

Cartea I, cap. XLI.

Non oportere Principes & magnates corporis elegantia & pulcritudine superbire: *(Thebanos eximiae plucritudinis mares, & extremae deformitatis foeminas odio habuisse*; Principes immortale sibi nomen, non formae praestantia, sed rerum gestarum celebritate peperisse).

B, C, D,

Nu să cade domnilor şi celor mari a să mândri pentru că-s dea fire şi frumoşi, că domnii nemuritori nume şie nu dentru frumuseaţa chipului, ce dentru lucrurile ceale alese isprăvite ş'au agonisit. p. II c. 6.

A şi E

Nu să cade domnilor şi celor mari a să mândri pentru că-s dé-a firia la trup şi frumoşi. *(Thevanii în mare ură avia pre bărbaţii carii era pre frumoşi şi pre femei care era priea grozave)* că domnii nemuritori nume şie... (restul ca în B, C, D) p. II c. 4.

www.digibuc.ro

Cartea I, cap. XLIII.

Principes & magnates olim fautores fuisse sapientum, summaque illos investigasse diligentia. *Caput est notatu dignum.*

B, C, D, E traduc numai: —

Domnii și cei mari oricând au fostŭ priitori celor învățați înțălepți și cu mare nevoință, îi cerca să-i aibă pre lângă dânșii, p. II c. 7.

A

Domnii și cei mari oarecând au fost priitori celor învățați înțelepți și cu mare nevoință îi cerca să-i aibă pre lângă dânșii. Acest *capŭ iaste vrédnic de a să însămna* c. 5 f. 147 v.

Exemplele se pot înmulți, dar cred că cele aduse până acum sunt suficiente pentru a învedera că acolo unde titlurile din A se suprapun exact peste textul latin, B, C D și E prescurtează prin omisiuni. Deci și în ceea ce privește titlurile capitolelor, A păstrază o lecțiune mai bună.

Critica de texte făcută mai sus duce dar la concluzia că versiunea cea mai apropiată de prototipul pierdut al lui N. Costin se păstrează în manuscrisul nr. 204 din Biblioteca Universității din Iași. Celelalte patru còpii, prescrise la un interval de 20 de ani de A, deși aparent se apropie prin repartiția materiei în 3 cărți de prototipul spaniol și de intermediarul latin, descind totuși dintr'un arhetip ce fusese simțitor alterat. *Dela manuscrisul* 204 *al Bibliotecii Universității din Iași*, singurul cunoscut lui Gaster, dar neluat în seamă de ceilalți istorici literari, *trebue să pornească comparația cu originalul spaniol și intermediarul latin*, dacă vroim că înțelegem gândul de care a fost călăuzit N. Costin în munca sa de tălmăcitor și prelucrător.

Dar nici acest manuscris nu este o copie credincioasă a arhetipului pierdut, căci are și el lacune. Două capitole din cartea I-a au scăpat nenumerotate. Pe foaia 112 (după numerotația chirilică a manuscrisului) s'a lăsat la o parte un întreg pasagiu. După următorul text al manuscrisului: «Iată cuventele lui Solomon, așa sint la Eclisiastis glava 1, și zice — *să vor scrie cuvintele lui*[1]: Eu eclesiastul am fost împărat preste...» s'a lăsat spațiu liber pentru copierea citatului. Dar citatul din Eclesiastul n'a mai fost copiat și pagina întreagă a rămas albă.

Pentru comparația cu originalul va trebui dar să ținem seamă și de celelalte còpii, când acestea întregesc lacunele din ms. 204.

[1] Subliniat de noi.

www.digibuc.ro

NICOLAE COSTIN TRADUCE DIN LIMBA LATINĂ. INTERMEDIARUL LATIN ȘI ORIGINALUL SPANIOL

In istoria noastră literară, nu s'au făcut încă cercetări concludente pentru a se stabili textul după care traduce N. Costin. Gaster se afla aproape de adevăr când afirma: «*wahrscheinlich* aus der lateinischen Ausgabe des Guevara von Johann Wanckel (Torgau, 1601), übersetzt». S'a crezut după aceea că N. Costin intercalează în traducere și *elemente personale*, în urmă însă s'a revenit: «Ceasornicul Domnilor nu cuprinde nicio picătură de originalitate». S'a vorbit apoi de modelul spaniol al lui Guevara; d-l G. Pascu în *Istoria literaturii române din secolul XVIII*, nu poate ști «dacă N. Costin a avut sub ochi *textul francez* ori vreo traducere *latină* ori *grecească*». Nici d-l Grigoraș care, după Gaster și după noi, a afirmat că N. Costin traduce după originalul latin al lui Wankelius, n'a adus dovada concludentă.

Din capul locului, ipoteza traducerii după un intermediar grecesc, pusă de d. Pascu, trebuește înlăturată, fiindcă pe de o parte nu se cunoaște nicio traducere grecească a operei lui Guevara, anterioară, iar pe de altă parte, nicio mărturie sigură nu ne vorbește despre cunoștințele aprofundate de limbă greacă ale lui N. Costin. In sfârșit, în textul românesc nu aflăm nicio urmă de original grecesc. Ipoteza unei traduceri din franțuzește nu se poate susține nici ea, fiindcă e puțin probabil ca marele logofăt moldovean dela sfârșitul secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea să fi știut bine această limbă — și chiar dacă ar fi știut-o, nu se putea ca în traducerea românească să nu se fi strecurat vreun cuvânt, vreo expresie care să ne dea pe față, intermediarul francez, mai ales în starea de atunci a limbii noastre literare. In sfârșit, presupunerea care s'ar fi putut face, că Nicolae Costin ar fi tradus după un intermediar polonez, cade și ea, pentrucă tălmăcirea românească este cu cel puțin 40 de ani anterioară traducerii polone.

Rămâne dar în picioare ipoteza traducerii după textul latin. Inainte de a studia limba, în care se străvede originalul latin să vedem mai întâiu ce ne spune, în această privință tradiția manuscriselor.

Dintre manuscrisele care au ajuns până la noi, două nu ne dau nicio indicație precisă în privința originalului după care s'a făcut prelucrarea românească; unul, C. copiat în 1736, ne spune că este «scoasă din *cărți elinești* și *latinești pre limba românească* de Nicolae Costân biv vel logofăt». Am văzut mai sus că textul nu putea fi tradus din grecește; probabil că copistul care trăia în epoca fanariotă, când influența grecească era în floare, a crezut că originalul trebuie să fi fost

www.digibuc.ro

grecesc, mai ales că în cuprinsul operei se găsesc citate din scriitorii elini. Manuscriptul B, care este copiat în 1731, ne spune însă lămurit: « Časornicul Domnilor ce s'au tâlcuit de *pre lătinie* spre înțălégiré *limbii noastre*, spre osteniala răposatului Nicolae Costân ».

Dar în afară de această mărturie, avem și alte dovezi, din chiar titlul și cuprinsul operei lui N. Costin, că acesta a avut sub ochi intermediarul latin.

Titlul operei în originalul spaniol sună: *Libro aureo del gran emperador Marco Aurelio con el Relox de Príncipes.*

In traducerea latină a lui Wankelius, titlul a fost inversat, punându-se accentul pe *Ceasornic = Horologium Principum sive de vita M. Aurelii Imp.*, libri III.

Aceeași inversiune în titlul operei o găsim și la Nicolae Costin: *Časornicul Domnilor. Viața împăratului Marco Avrilie* sau simplu: *Časornicul Domnilor.*

Opera lui Guevara începe cu un: «Prologo general, sobre el libro llamado Marco Aurelio, con el Relox de Principes, dirigido à la S. C. C. M. del Emperador y Rey nuestro señor don Carlos V. deste nombre, por el muy Reverendo y magnifico señor don Antonio de Guevara, Obispo de Guadix. Predicador y Coronista de su Magestad» [1]. In ediția spaniolă; pe care o am dinainte : Madrid, 1650 — acest prolog este împărțit în 3 părți: prima în care se explică în general necesitatea operei; a doua în care se explică originea, caracterul și titlul cărții Marcu Aureliu și a treia în care se explică caracterul cărții Marcu Aureliu-Ceasornicul Domnilor.

Traducătorul latin a dispus și el materia acestei introduceri în trei părți. Prima poartă titlul: «Reverendiss. & illustris. Viri Dn. Antonii Guevarae, Episcopi + Accitani, concionatoris, consiliarii & historici Caesarei, ad D. Carolum V. Caesarem Augustum, Regem Catholicum, & c. in vitam M. Aurelii, cum Horologio Principum, PROOEMIUM GENERALE»; a doua poartă titlul: « PROOEMIUM SPECIALE ad. S. C. C. M. quo peculiariter autor (*sic*) de libro, qui Marcus Aurelius dicitur, a se traducto differit». A treia: «Argumentum libri De vita M. Aurelii Imp. cum Horologio Principum».

In remanierea lui N. Costin s'a păstrat aceeași trăsătură particulară din intermediarul latin: prologul rupt în trei bucăți,

[1] Prologul general asupra cărții numită Marcu Aureliu, cu Ceasornicul Principilor, dedicat S. C. C. M. Impăratul și Regele nostru, Domnul don Carlos V cu acest număr de către Reverendul și magnificul senior don Antonio de Guevara, Episcop de Guadix, Predicator și istoriograf al Majestății Sale.

www.digibuc.ro

fiecare cu individualitatea ei aparte [1]. A treia însă, *argumentul* n'a fost tradusă.

O altă dovadă: Intre cele două «prooemii», traducătorul latin a adăugat următoarele 4 rânduri din eruditul scriitor Bernh. Th. Garzone:

Sunt quidam, qui scire volunt, ut sciant; & curiositas est;
Sunt quidam, qui scire volunt, ut sciantur & vanitas est;
Sunt quidam, qui scire volunt, ut lucrentur & cupiditas est;
Sunt quidam, qui scire volunt ut aedificient & caritas est;
Bernh. Th. Garzon. discors. 101.

Acest adaus, propriu intermediarului latin, se găsește întocmai în același loc și la N. Costin în această formă:

Stihurile lui Bernh. Toma Gartion de netocmele 101
Sânt oarecarii, cari vor să știe pentru să știe, și ačasta este nevoința;
Sânt oarecarii, cari vor să știe pentru să-i știe și ačasta este deșărtare;
Sânt unii carii vor să știe pentru să agonisască și ačasta este scumpete;
Sânt unii carii vor să știe cum să zidiască și ačastă rahnă este.

Nu este singurul caz în care N. Costin se îndepărtează de originalul spaniol, urmărind traducerea latină. Spuneam în capitolul introductiv că Antonio Guevara însuși a renunțat, după prima ediție, la scrisorile galante ale lui Marcu Aurelio către curtezanele Bohemia, Macrina și Libia pe care le plăsmuise pentru prima ediție, dar că editorii ulteriori, văzând interesul publicului cetitor pentru aceste scrisori, le-au adăugat într'o anexă la sfârșit: «Aqvi comienzan los capitulos, y cartas que se han añadido en esta impression, los quales se quitaron en la impression hecha en Valladoid». In afară de aceste scrisori, ediția din 1650 a mai trecut aci, în anexă încă următoarele capitole:

LVIII. De un monstruo espantable que fué visto en Sicilia en tiempo de Marco Aurelio, y de lo que escriuio con letras de sangre en una puerta.

LIX. De lo que aconteció a un vezino de Roma llamado Antigono en tiempo deste buen Emperador.

LX. Como Marco Aurelio Emperador dezia, que quería mucho a su pueblo, y el pueblo dezia, que quería más a el.

LXI. Como por ruego de muchos intercessores que la Emperatriz puso, dió Marco Aurelio Emperador licencia que a su hija Lucilla traxessen a las siestas de casa de las ayas.

LXII. De una grave reprehension, y aviso que dió Marco Aurelio a Faustina su muger, y a su hija Lucilla.

LXIII. En el qual el Emperador prosigue su platica, y aconseja a Faustina, que quite las ocasiones a su hija Lucilla.

[1] Se pierduse însă din textul latin al lui N. Costin prima foaie, care a rămas netradusă.

www.digibuc.ro

LXIV. Del cuydado que tenía Marco Aurelio de casar a sus hijas.

LXV. De una carta embiada por Marco Aurelio a Piramó su muy especial amigo, el qual estaua muy atribulado.

LXVI. De una carta embiada por el Emperador Marco Aurelio a Catulo Censorino, estando muy penado por la muerte del Infante Verissimo su muy querido hijo.

LXVII. De una carte embiada por el Emperador Marco Aurelio a Catulo Censorino su especial amigo, en la qual le cuenta las nuevas de Roma.

Traducerea franceză a lui Herberay des Essars adaugă și ea întocmai aceste capitole la sfârșit. Traducerea latină a lui Wankelius a păstrat însă aceste capitole în contextul în care se găseau în ediția spaniolă dela Valladoid și anume: capitolul 58 în cartea III-a, cap. 7; capitolul 59 în cartea III-a, 8; capitolul 59—64 în cartea II-a, 10—14; capitolul 70 în cartea III-a, 34 și capitolul 71 în cartea II-a, 42.

Nicolae Costin — îndepărtându-se de tradiția textelor spaniole și franceze, ne dă, ca și textul latin după care traduce, capitolele 59—64 în cartea III-a; pe celelalte însă le suprimă, căci el a adus, după cum vom vedea, transformări importante în materialul romanului. Multe capitole însă au fost dislocate și trecute, dintr'o carte într'alta, într'o ordine cu totul diferită. O scrutare atentă în prefacerile aduse originalului desvăluie ușor intenția de care a fost călăuzit marele logofăt moldovean în prelucrarea sa.

Procedeele de prelucrare.

Opera lui Guevara are 153 de capitole, a lui Costin numai 81; deci aproape jumătate din originalul spaniol a dispărut în remanierea traducătorului român, mai ales dacă ținem seamă și de faptul că N. Costin a tăiat în două, câteva capitole din Guevara. Predicatorul spaniol și-a grupat materialul său — destul de vast, de altfel — numai în *trei* cărți; N. Costin, deși l-a redus la jumătate, l-a repartizat însă, precum am văzut mai sus, în *patru* cărți. In sfârșit — faptul cel mai interesant — puține capitole din opera lui Guevara au rămas în Nicolae Costin la locul lor. Ce l-a îndemnat dar pe N. Costin să facă aceste amputări și prefaceri?

Se știe că unul din defectele principale ale operei lui Guevara este lipsa de unitate. Romanul este alcătuit, după cum am mai spus, din două elemente: unul narativ, o viață istorică romanțată; altul didactic, sfaturi privitoare la cârmuirea statelor, la datoriile monarhului

www.digibuc.ro

față de familia sa și față de supuși. Aceste două elemente se întrețes neîntrerupt; domnia împăratului se înfățișează treptat: după un episod din viața împăratului, urmează sfaturi de conducere politică; după o poveste menită să dovedească o idee morală, urmează o scrisoare cu sfaturi imperiale. Dar aceste elemente diverse nu se îmbină totdeauna într'un tot unitar: elementul istoric este înnăbușit de cel didactic, iar acesta la rândul său este stânjenit de cel istoric.

Această lipsă de unitate, de care se plâng toți biografii lui Guevara și care izbește neplăcut pe toți cei ce se încumetă a ceti enorma operă, a simțit-o de sigur și marele logofăt al Moldovei. Năzuința de a pune mai multă coeziune între părțile componente ale operei a fost dar preocuparea care l-a îndemnat să arunce jumătate din materialul guevarian și mai ales să interverteasc capitolele și să le treacă dintr'o carte într'alta.

A doua năzuință care l-a făcut să selecționeze capitolele a fost aceea de a adapta materialul scriitorului spaniol la mediul cetitorilor români dela începutul veacului al XVIII-lea. Capitolele pe care el le-a aruncat din remanierea sa constituiau un material greoi pentru cetitorul moldovean al timpului său. Astfel erau cele 10 capitole — aproape jumătate din cartea I-a — cuprinzând discuții teologice, cu citate pline de erudiție și cu incursii în istoria și religia romană, discuții care tind să scoată în lumină superioritatea creștinismului. Asemenea discuții puteau pasiona clerul catolic din Spania lui Carol V, când inchiziția se străduia să distrugă curentele care minau catolicismul; dar ele nu mai aveau același răsunet în Moldova lui N. Costin. Tot astfel erau și numeroasele capitole îmbâcsite de citate scoase din scriitorii antici, cu totul necunoscuți cetitorilor moldoveni, și în care ideea morală pe care autorul vrea să o pună în lumină este strivită sub greutatea erudiției.

Dar să intrăm acum mai amănunțit în prelucrarea lui N. Costin și să vedem mai de aproape ce a realizat el cu materialul selecționat din opera lui Guevara călăuzit de aceste 2 tendințe: unitate și adaptare.

In partea I-a din prelucrarea sa, N. Costin nu păstrează decât doar 5 capitole din cartea I-a a lui Guevara. Primele trei îi erau necesare pentru a menține cadrul istoric romanțat al tratatului. In aceste capitole, după o schiță sumară despre viața și personalitatea lui Marcu Aureliu, urmează o scrisoare în care marele împărat povestește prietenului său, Pollion, anii de pregătire și studiu petrecuți în insula Rodos.

După traducerea acestor 3 capitole inițiale, N. Costin suprimă complet 10 capitole în care predicatorul lui Carol Quintul, cu argumente

www.digibuc.ro

și pagini de erudiție împrumutate din Sf. Augustin și Boccacio, se străduește să concilieze religia catolică cu spiritul marilor filosofi ai antichității, să dovedească superioritatea religiei creștine față de păgânism și să pună în contrast devoțiunea celor vechi față de zeii lor cu indiferența contemporanilor săi față de adevăratul Dumnezeu. Marele boier moldovean a înlăturat toate aceste lungi și fastidioase discuții, pe care le considera ca lucruri prea străine de scopul practic al cărții sale, trecându-le în seama preotului chemat să complinească educația religioasă a viitorilor Domni. Celelalte capitole ale cărții I-a din Guevara, N. Costin le repartizează între cartea II-a și a III-a a prelucrării sale. In schimb, el a introdus aci, în partea I-a: 18 capitole din Cartea III-a a lui Guevara (1—2, 6, 23, 24, 9, 10, 11, 3, 4, 5, 9, 10, 11, 12, 12—17, 25—28, 35, 39, 40, 58, 51), la care se adaugă, în fine, din cartea I-a încă 2 capitole (35 și 36), punând dela început în plină lumină îndatoririle pe care le au Domnii față de Statul lor.

Acestea sunt ca Domnii să se străduiască a arăta dreptate tuturor, să-și aleagă cu băgare de seamă dregătorii și judecătorii, căci de selecțiunea acestora depinde și siguranța lor și buna stare a supușilor. Să caute a înfrâna lăcomia dregătorilor, căci din lăcomia acestora « vin toate scăderile țărilor ». Aci intervertind ordinea capitolelor din Guevara, intercalează episodul țăranului dela râpile Dunării care vine să se plângă în Senatul Romei contra lăcomiei proconsulilor romani [1]. După acest impresionant episod, N. Costin omite celelalte 8 capitole următoare, care continuă în Guevara tema judecătorilor rapaci și cruzi, pentru ca să ajungă la capitolul 14 (Cartea III-a), în care sfătuește pe Domni să se străduiască pururea a păstra — pentru prosperitatea Statului lor — pacea și a evita războaiele, punând în cumpănă foloasele muncii constructive în vremuri liniștite cu dezastrele războiului. Ca o ilustrare a acestei teme, el așează aci două scrisori. Prima este a lui Marcu Aureliu către prietenul său Camilie, în care după ce descrie ostenelile războiului și vanitatea triumfului, se înverșunează împotriva Romanilor, cari nu s'au mulțumit cu avuțiile Romei și ale Italiei, ci au oștit împotriva Asiei, aducând prin aceasta ruina Italiei: « In Asia ai noștri bani se cheltuesc; în Asia ai noștri copii pier; în Asia ai noștri părinți au pierit; pentru Asia ne pun dări; în Asia se duce zahareaua noastră; în Asia furii să hrănesc; toți învrăjbitorii din Asia ne vin; toți cei buni pier în Asia ». Cu un cuvânt, războaiele din Asia au adus fermentul de desagregare al societății romane. Pentru a da mai mult

[1] Capitolele 2, 3 și 4 din cartea III-a a lui Guevara; v. mai sus pp. 9—11.

www.digibuc.ro

relief acestor idei, Marcu Aureliu evocă în continuare vremurile de virtuți patriarhale ale Romei antice, caracterizate prin: cinstea de care se bucurau bătrânii, când, la ospețe, lor li se ceda locul de seamă, când la triumfuri, ei păşeau în frunte, când în temple numai ei aveau dreptul să şeadă jos, când în Senat ei ocupau locurile din față. In contrast cu acele timpuri de virtuți antice, el așează vremurile sale de prăbușire ale ordinei morale și îndeamnă pe Domni și curteni ca să dea ei înșiși pildă, și cu cât îmbătrânesc din ani, cu atât să se lase de răutăți: să fie la mâncare cu măsură, la băutură sobri, la îmbrăcăminte « cinstești » și mai ales « la voroavă adevărați ».

In a doua scrisoare a lui Marcu Aureliu către alt prieten Cincinat, se dă sfat Domnilor ca să urmărească în viață lucrurile care aduc slavă; să se păzească de cele ce aduc ocară, să nu fie lacomi, ci « să se poarte cu blândețe și bunătate, căutând pururea, oricât de înțelepți și învățați ar fi, sfatul altora ».

Reluând apoi firul predicației sale de morală politică, *Ceasornicul* sfătuește pe Domni să fie părinți ai văduvelor și ai celor săraci. Și pentru ca sfatul lui să fie mai convingător, în 4 capitole următoare pune dinaintea Domnilor tema deșărtăciunilor acestei vieți pământești, care după ce ne amăgește cu măririle și sclipirile ei trecătoare, se încheie cu moartea, pentru ca în final să îndrepte din nou cugetul stăpânitorilor spre eternele bunuri spirituale: « datori sunt Domnii și cei mari a-și aduce aminte că sunt muritori, că nice pentru ceale multe desfătări ce le petrecŭ în viață, să nu părăsească a cugetare de ceale ce s'ar face după moarte ».

In partea a II-a a compilației sale, N. Costin culege 12 capitole ale cărții I-a din Guevara (și anume: 37, 28—31, 41, 43, 44—47 și 40) [1] pe care le grupează în jurul a două idei fundamentale: 1) necesitatea stabilității monarhiei care trebuește considerată ca fiind de drept divin și 2) datoriile Domnilor care decurg din această concepție.

In Moldova, care la începutul veacului al XVIII-lea trecuse prin vâltoarea atâtor prefaceri și care, în luptele fratricide pentru tron, văzuse prăbușindu-se domnia pământeană, trebuie să fi avut un adânc răsunet capitolele 2 și 3: « Ţara să fie stăpânită de un singur Domn, « că nu-i altul vrăjmaș mai mare țărîi decât acel ce iaste pricina mutării Domnilor », și « nice un lucru mai de stingerea țărîlor nu iaste decât adesele schimbări a Domnilor dintre dinsele ».

---

[1] Din acest capitol N. Costin face trei: Capŭ 15: 1) Cartea lui Marco Avrilie către prietenul său; Capŭ 16: De Anaharsis filosoful; Capŭ 17: Pentru Hilon filosoful.

www.digibuc.ro

Căutând să stabilească apoi pe marginele legendelor biblice împrejurările în care și-a luat naștere puterea « tiranilor », « când au început oamenii a poronci », încheie proclamând principiul monarhiei de drept divin: « Puterea și stăpânia Domnului asupra supușilor din poroncă dumnezeiască razimă ».

In capitolele următoare, înfățișează legendarul veac de aur « când toți în pace vieţuiau, când fiecare la locurile sale ara, ale sale masline ultuia, ale sale ţarini secera și ai săi feciori hrănia ». Ajungând la vremurile sale, când plugul s'a întors în arme, strămurarea în lance, odihna în turburare, pacea în războiu », reliefează încă odată necesitatea « stăpâniei Domnilor », a guvernământului monarhic, ca să înșire apoi și îndatoririle pe care le au Domnii față de supușii lor pentru a merita să fie ascultați. Intâi: nu se cade Domnilor și « celor mari » a se mândri cu frumusețea lor, pentrucă « Domnii nemuritori nume sie-și, nu dentru frumusețea chipului, ce dentru lucrurile ceale ales isprăvite ș'au agonisit ». Oamenii nu trebuesc priviți după înfățișarea lor exterioară: « între spini se fac trandafirii... și castanul sub coaja ghimpoasă face gustului dulce castane » — tot astfel și oamenii « grozavi și mici sunt de multe ori mai de folos republicii ». In deosebi, Domnii trebuie să se înconjoare ca în timpurile vechi de oameni învățați și înțelepți pe cari trebuie să-i caute cu multă nevoință. Nicolae Costin, care se simțea aci la largul său, ca cel mai cult boier al Moldovei, reproduce, după Guevara, 8 capitole în care se înfățișează icoana timpurilor din antichitate, când stăpânitorii se complăceau în societatea oamenilor învățați și înțelepți. Astfel Theodosie împăratul, la capătul vieții sale, a hotărît ca fiii săi Arcadiu și Honoriu să-și petreacă vremea între oameni învățați; Cresus, « împăratul Lidilor », se desfăta în mijlocul oamenilor învățați și purta corespondență cú filosoful Anaharsis; Falaris tiranul avea o dragoste deosebită pentru filosofi. Filip, împăratul Macedonenilor, Alexandru cel Mare, Ptolomeu, Archelau și Pir, cereau, în ceasuri de cumpănă, sfaturi dela oameni învățați și înțelepți, pe care-i ţineau în mare cinste.

Cartea III-a din prelucrarea lui N. Costin tratează despre datoriile de familie ale Domnilor și ale celor mari, despre legăturile care trebuie să domnească între soț și soție și despre obligațiunile părinților față de copii. Ea este alcătuită din capitolele X, XIV, XV ale cărții I-a și din 15 capitole — din 46 ale cărții a II-a — din intermediarul latin [1]

[1] Manuscrisele B, C, D, E introduc aci capitolele X, XIV și XV din cartea I; în A însă aceste capitole sunt introduse la sfârșitul cărții a II-a. Vezi mai sus, pp. 23—25.

www.digibuc.ro

(anume, în ordinea succesiunii: 1, 2, 6—14, 17, 33, 34, 36). Prelucrarea lui N. Costin începe aci prin a statornici datoria, imperioasă pentru domni, de a se căsători, căci căsătoria este « cea mai sfântă tovărășie și prieteșug ». Ea asigură temeliile morale ale societății și aduce potolirea patimilor, prin înrudirile dintre familiile cetății, turburate adesea prin conflicte de interese și ambiții.

Intrând apoi în controversă, care nici în zilele noastre nu s'a rezolvat, asupra inegalității sexelor, el sfătuește « doamnele » să se supună bărbaților, fiindcă « grozav și de ocară lucru iaste bărbatului a să stăpâni de muiare ». El îndeamnă apoi pe femei să-și menajeze bărbații, să nu-i cârtească, să nu-i amărească cu năzuința luxului, căci femeile, spune el, « în 24 de ceasuri câte sunt în noapte și în zi, în toate ceasurile acestea ar pofti a să schimba și a să îmbrăca în haine nouă ». Intr'un capitol întreg le sfătuește să nu iasă prea des la plimbări, « ca să nu încapă în voroava oamenilor », ci să-și petreacă vremea liniștite în cămin, ca Lucreția cea vestită pe care, « până în noapte târziu, între slujnicele sale lucrând lâna », o găseau ai săi.

Urmând ordinea capitolelor din textul latin, N. Costin introduce aci în cap. 10—14, după textul latin al lui Wankelius, un episod pe care edițiile spaniole ulterioare ca și traducerea franceză a lui N. Herberay des Essars îl înlăturase din acest loc, dar pe care editorii de mai târziu ai edițiilor spaniole îl adăugase tocmai la sfârșitul cărții a III-a: « Aqvi comienzan los capitulos y cartas que se han añadido en esta impression, los quales se quitaron en la impression hecha en Valladoid », cap. LXI—LXIII (numerotația e în continuarea capitolelor din cartea III).

Episodul povestește că împărăteasa Faustina ceruse lui Marcu Aureliu învoirea ca fiica lor Lucilla să ia parte singură la sărbătoarea Geniului, dar în toiul veseliei generale, fata în sburdălnicia tinereții sale, a uitat de gravitatea ce se impunea unei tinere romane, fiică de împărat. Marcu Aureliu le chiamă pe amândouă — mamă și fiică — pentru a le mustra și a le da sfaturi. Intr'un capitol următor, N. Costin redă scrisoarea înțeleptului împărat către soția sa, prin care o povățuește să se străduiască a feri fata de griji și primejdii, « în primăvara vieții », ocupând-o pururea cu « lucruri casnice, care-i aduc laudă ». O a doua scrisoare o sfătuește să căsătorească mai curând fata cu bărbatul pe care i l-a ales, căci, spune el, « de cum se coace viia, deodată cu strugurii, îndată pândarii și colibă în vie fac ».

După sfaturile privitoare la educația fetelor, urmează în prelucrarea lui N. Costin, ca și în originalul său latin, sfaturi privitoare la creșterea

www.digibuc.ro

băieților. Prima grije a părinților trebuie să se îndrepte către educarea lor de timpuriu, căci după cum nu folosește să aduci « grâu mult la moară de va fi stricată », tot astfel în zadar se străduesc părinții să agonisească avere pentru copiii lor, de nu vor fi cuminți. Copiii nu trebuesc crescuți în desmierdări și nici în îmbuibări. Vieața este plină de adversități: când bogăție, când sărăcie, când sănătate, când boală, când veselie și râs, când tristețe și lacrămi; de aceea copiii trebuesc crescuți astfel încât să înfrunte bărbătește vitregiile soartei. Părinții să nu le împlinească toate voile și nici să le dea bani mulți pe mână, căci acolo unde se află « tinerețea, volnicia, desfătarea și banii », acolo se află și « gazda unde se adună toate răutățile lumii ». Cu multă băgare de seamă părinții să-și aleagă pentru creșterea copiilor paznici și dascăli înțelepți, cari să-i călăuzească, căci în alt chip cresc « pomii ultuiți și în alt chip pomii cei sălbateci ».

Urmează apoi sfaturi privitoare la alegerea educatorului, care să nu fie nici mai mic de 40 de ani, fiindcă altfel « puțină trecere are la poruncă », și nici mai bătrân de 60 de ani, pentrucă atunci « puțină tărie (energie) la certare are ». Cel ales să fie pildă prin vieața nepătată, iubitor de adevăr nu numai în vorbă, ci și în faptă, înțelept, blajin, cumpătat la vorbă, cu largă experiență a vieții. Dascălii, la rândul lor, să se străduiască a înfrâna « limbile ucenicilor, ca, nici cu șagă, nici fără șagă, să nu vorbească minciuni »; să-i ferească de jocuri — « hărjetării » — și să nu-i lase să fie « marghioli obraznici, nestatornici și fără rușine ». Căci altfel munca lor e zadarnică, întocmai ca a grădinarului care, din pomul îngreuiat primăvara de flori, dar, ars apoi de brumă, nu culege toamna niciun rod.

Această carte din prelucrarea lui N. Costin se încheie, în sfârșit, cu voroava lui Marcu Aureliu către dascălii fiului său Commod, cari trecuseră peste limitele cuviinței impuse de misiunea lor de « chivernisitori ai casei împărătești », cu prilejul unei sărbători. Concediindu-i din serviciu, împăratul pune în contrast « acele veacuri vestite », când oștile Romei se băteau cu glorie, când stăpâneau cei bătrâni, când ascultau cei tineri, când cei învățați și înțelepți petreceau în volnicie și dragoste, cu vremurile sale de decădere și desfrâu.

Ultima carte din prelucrarea lui N. Costin este alcătuită din 3 capitole luate din cartea I-a a lui Guevara (37, 21, 5) și din 13 capitole ale cărții a III-a (43, 45, 28, 25, 30, 37, 49, 50, 52, 54, 55, 57). Materialul este grupat și îmbinat astfel încât dă impresia unui *memento mori* și formează un fel de cadru firesc — am putea zice uvertura — pentru înfățișarea morții marelui împărat și cugetător.

www.digibuc.ro

Cartea începe cu « voroava prea înțeleptului Garamanților (Brahmanilor) către marele Alexandru », în care filosofii aceștia stoici dela marginea pământului cunoscut în antichitatea clasică înfruntă pe cel mai mare cuceritor al lumii, că în nebunia lui face să « înoate pământul în sângele celor nevinovați », pentru a-și dobândi în omenire « faimă cu blestem », uitând că, sbătându-se astfel să stăpânească « lung și lat », vieața omenească are așa de « scurtă căruță ».

In contrast cu această vieață, sbuciumată de vălmășagul luptelor și zăngănitul armelor, N. Costin aduce aci, în lumină de apoteoză, din cartea I-a a lui Guevara, două figuri de filosofi — Bruxilles la Roma și Vias la Greci — care, în mijlocul celor mai mari adversități ale soartei, au condus statul cu înțelepciune și bunătate.

După aceste trei capitole aduse din cartea I-a, vin episoadele care încheie cadrul istoric al operei: moartea lui Marcu Aureliu. Intr'o scrisoare către un prieten din Capua, împăratul însuși se plânsese că vânturile și umiditatea Romei i-au răscolit sciatica și podagra, care-i ruinează sănătatea. Ajuns în amurgul vieții, slăbit de bătrânețe și chinuit de boale, marele împărat și cugetător, privind în jurul său, cu seninătate, peste toate cele omenești, găsește câte un cuvânt cald de mângâiere pentru toți cei cari sufăr în împărăția sa. O bunătate plină de duioșie, unită cu sfaturi de adâncă înțelegere a vieții omenești, vibrează în scrisorile lui Marcu Aureliu, alese aci de N. Costin: una către Domițian din Capua care suferea de amarul exilului în care-l trimesese Senatul Romei; alta către Mercurie din Samos căruia valurile mării îi înghițiseră corăbiile înnecate cu mărfuri; o a treia pentru Lavinia, care se mistuia, retrasă de lume, în singurătate, pentru pierderea soțului ei, un distins cetățean al Romei, prieten credincios al împăratului. Cu multă căldură comunicativă, el îi sfătuește să primească cu resemnare loviturile soartei și să nu se abată din calea virtuții și a onoarei.

In mijlocul acestor preocupări, moartea care-l pândea din urmă, se apropie. Impăratul, ajuns la vârsta de 72 de ani, se afla pe câmpul de luptă din Panonia, unde asediase Vindobona (Viena) pe-o iarnă grea, plină de viscole și de omeți. Tocmai cerceta strejile cu « polcovnicii » săi, când deodată îl fulgeră o paralizie. Este adus repede în cort. Vestea se răspândește în tabără; ostașii îl plâng nu ca pe un împărat, ci ca pe un tată. Doctorii îi sar în ajutor, dar toate încercările lor sunt zadarnice. Bătrânul stă țintuit în pat, geme continuu; ochii i se umezesc de lacrămi și totuși nu poate șopti un cuvânt. Nimeni nu cutează să-i spună o vorbă, întrucât toți îl știau așa de înțelept că n'avea nevoie

www.digibuc.ro

de niciun sfat. Numai sfetnicul său de taină, Panusie, îndrăznește să rupă într'un târziu tăcerea și «să-i facă voroavă», întrebându-l de ce plânge? Este o voroavă prea lungă și prea încărcată de considerații morale, ca să fie verosimilă în această situație, dar totuși potrivită pentru tendințele didactice ale operei. Atunci i se desleagă și bolnavului limba și începe să-și descarce durerea: nu pentrucă părăsește lumea aceasta, îi e grea moartea, ci pentrucă lasă moștenitor un tânăr, lipsit de experiență și cu slăbiciuni care pot să aducă după sine risipa casei lui și căderea Statului. Apoi, în miez de noapte, ceru să-i fie adus fiul său Commod, pe care sfetnicii îl treziră și-l aduseră în camera muribundului «cu ochii plini de somn». Bătrânul îi dă cu grijă părintească sfaturi înțelepte de ocârmuire, și când se lumină de ziuă, limba i se împiedică din nou, ochii i se împăinjeniră și, într'un sfert de ceas, își dete sufletul.

După cum s'a putut vedea din cele de mai sus, Nicolae Costin nu s'a descurcat greu de sarcina pe care și-a luat-o. Intr'adevăr el nu a adăugat nimic dela sine. N. Iorga avea dreptate în această privință: «nu are nicio picătură de originalitate». Dar mutând capitole dintr'o carte într'alta, schimbându-le ordinea pentru a lega mai strâns idei înrudite, înlăturând scrisori și povestiri care nu se închegau deplin în întregul operei, tăind capitole întregi de erudiție greoaie — și putem spune uneori improvizată — ce nu era la nivelul contimporanilor săi, N. Costin a izbutit pe de o parte să dea prelucrării sale mai multă unitate, iar pe de altă parte să o adapteze mediului său moldovenesc. Și în această muncă de remaniere și de adaptare stă originalitatea lui.

Dar opera lui are o importanță deosebită și din alt punct de vedere: al limbii.

Limba

Clinul celei de a doua jumătăți a secolului al XVII-lea și începutul celui de al XVIII-lea reprezintă o epocă nouă în formarea limbii noastre literare. Vechile tipare ale limbii din cărțile bisericești, traduse de pe originale slavone, nu mai erau încăpătoare pentru cuprinsurile sufletești noi pe care le aducea contactul direct cu cultura latină a Occidentului. Grigore Ureche, Costineștii și mai ales D. Cantemir — iar după ei, reprezentanții școalei latiniste — se străduesc să croiască limbii tipare noui, după modelul sintaxei latine, care să poată cuprinde prisosul de cugetare și simțire pe care ei îl dăruiau culturii românești.

www.digibuc.ro

Opera lui N. Costin este printre cele dintâi traduceri făcute direct de pe un text latin. Ea ne dă nu numai putința de a vedea câtă cunoștință de carte latină putuse agonisi în Moldova și în școlile polone fiul lui Miron Costin, dar mai ales să surprindem pe marele logofăt al Moldovei în munca de a reda și uneori de a crea în materialul limbii sale formele care să primească sensul sintetic ale cugetării latine.

Deși nu avem dinainte originalul lui N. Costin, deși opera lui suferise transformări în copiere, totuși un lucru se vede limpede din confruntarea tuturor copiilor: că fiul lui Miron Costin avea o adâncă cunoaștere a limbii latine. In tălmăcirea sa, el se ține uneori strâns de modelul latin, alteori se îndepărtează puțin traducând liber, dar aproape totdeauna sensul cugetării latine este prins și redat într'o formă mai mult sau mai puțin clară, cu toate dificultățile pe care i le punea în cale mulțimea termenilor de instituții specifice ale lumii romane pentru care nu găsea corespondent în limba timpului său. Cât de mare era însă truda unui cărturar român dela începutul veacului al XVIII-lea de a găsi în limba lui termeni care să poată reda, măcar aproximativ, sensul cuvintelor latine pe care le avea subt ochi, se vede ușor din stângăciile și oscilațiile în alegerea cuvintelor românești: *Senatus* este tradus uneori prin *divanul de sfat;* alteori prin *sinodul*, dar câteodată prin *senat; consulatus* prin *boierie de sfat; consul* uneori prin *boier de divan*, alteori prin *sfetnic; censor* de obiceiu prin *cercătoriu*, dar uneori și prin *țensor; magistratus* prin *ispravnic; magistrati justitiae, cei mai mari a giudeațelor; tribunus* prin *polcovnic; duces bellici* prin *hatmanii oștenești; pretor* prin *hotnog; dictator* prin *poruncitoriu; templum* prin *bisearică*, alteori prin *capiște; Capitolium = curtea cea mare a Râmului* sau *curtea cea din frunte a Romei; virgines vestales = călugărițele feate; paedagogus* prin *dascăl*, dar același cuvânt dascal traduce și pe *magister; statuea* prin *stâlp cu chip* [1].

Prin traducerea lui N. Costin, ca și prin opera tatălui său, limba română se îmbogățește cu o serie de cuvinte latine, neologisme pentru vremea aceea, necesare însă pentru precizarea instituțiilor romane: *republica, senat, țensor*, sau pentru noțiuni noi ca: *monarhia, tiran, orator, ritor, poetic* (pentru poet); *istornic* (pentru istoric; dar: *istorie*); *comedie; cosmografie, filosofie, gramatică, pompe* ș. a.

Nu mai puțin interesante sunt constatările cu privire la sintaxă și stil.

---

[1] Cuvântul apare cu acest înțeles și în textele vechi. Vezi de exemplu textul Alexandriei din Codex Neagoeanus. (1620) în N. Cartojan, *Alexandria în literatura românească. Noui Contribuții (Studiu și text)*. București, 1922, p. 122.

www.digibuc.ro

N. Costin desface cu destulă îndemânare construcțiile sintetice proprii limbii latine (acuzativ cu infinitiv, nominativ cu infinitiv, ablativ absolut) într'o firească limbă românească, dar de multe ori în năzuința de a reda nuanțele cugetării latine și de a păstra armonia intimă a originalului, el urmează de aproape sinuozitățile stilului latin, creând în țesătura sintactică a limbii sale tipare neobișnuite până atunci. Câteva exemple vor pune mai bine în evidență această tendință a traducătorului. Se știe că în limba latină negațiunea, când se referă la întreaga propozițiune se poate desface de verb și așeza la începutul propozițiunii, pe când verbul este aruncat la sfârșitul frazei. In limba română negațiunea stă lângă verb. Nicolae Costin urmează în această privință modelul latin: *nu* dintr'acei ce ar fi mai harnici a face dreptatia, ce dintr'acei ce au în Râm mai mulți priitori *trimiteți* (= *non* eos, qui administrandae justiciae maxime sunt idonei, sed qui plurimos Romae fautores habent, *mittitis*) sau: ispravnicii voștri ce ați trimes așa de neînvățați și de groși cât *nice* a voastre legi nouă să tălmăcească, *nice* a noastre să înțeleagă *nu pot* (magistratus nobis tam rudes et imperitos mittitis, ut *nec* vestras nobis leges interpretari, *nec* nostras intelligere possint). In același chip urmând topica originalului latin, N. Costin așează complementele înaintea verbului pe care-l lămuresc: Dumnedzeii *grija lucrurilor omenești* au lepădat (dei *rerum humanarum curam* abjecerint); sau neamul oamenilor *curând sfârșit* va avea (hominum genus *brevi finem* habeat); țăranul acela *pricina venirii sale și toată nevoia cu prea lungă voroavă* așa au început a spune (rusticus ille *causa adventus sui totumque negotium oratione longissima* coepit exponere); determinările adjectivale așezate înaintea substantivului: pentru *nepărăsite a noastre* răutați (propter *immoderata nostra* vicia); verbul la sfârșitul frazei: O părinților adunați, o niam fericit, *eu*, țăranul Milan, locuitoriul orașilor râpilor Dunării voao sfiatnicilor Râmliani carii sinteți adunați într'ačastă curte, *mă închin* (O patres conscripti, o gens fortunata, *ego* rusticus Milanus, riparensium Danubii civitatum incola, vos senatores romanos, qui in curiam hanc convenistis, *saluto*); construcții brachilogice, syllepse, (verbul comun la două propoziții exprimat o singură dată): că fără vrearia și socoteala Dumnedzeilor nici binele a agonisi nici de rău a ne feri *nu putem* (nam absque voluntate et arbitris deorum nec bonum amplecti, nec malum evitare *possumus*); hyperbate (separarea cuvintelor care din punct de vedere gramatical sunt unite): *a tale* am dobândit *orașe* (*tuas* expugnavimus *urbes*); iară tu *ale noastre* ai strămutat *obiceaiuri* (tu *nostros* evertisti *mores*); construcții ca *întreb de voi Romanilor* calcate după *quaero ex vobis* Romani, sau *prejur* traducând pe

www.digibuc.ro

circa construit cu acusativul: multe preğur *sine* (multa *circum se*); numele proprii așezate înaintea determinărilor sale, care sunt acordate cu el în caz: a lui Marcu Avrelie *împăratului prea vestit* (M. Aurelii *imperatoris gloriosissimi*) — ș.a. care, toate la un loc, dovedesc și un intermediar latin.

Aceste îndrăznețe inversiuni în topica limbii, puțin obișnuite în vechile tălmăciri ale cărților bisericești, erau cerute și de năzuința de a reda nuanțele de accentuare ale cugetării, dar și de necesitatea de a păstra ceva din acea armonie a ritmului care caracterizează originalul.

Se știe că succesul operei lui Guevara se datorește nu numai originalității de fond — încadrarea tratatului de educație creștină, morală și politică în viața romanțată a stoicului împărat roman — ci și strălucirii stilului. Stilul lui Guevara bogat în perioade simetrice, înviorat de comparații și metafore sugestive, de gradații, hiperbole și antiteze, are un ritm amplu, armonios, cu cadențe răsunătoare. Coloritul stilului și muzicalitatea ritmului, transmise în parte și în traduceri, au exercitat o influență mare asupra scriitorilor timpului nu numai în Spania, ci și în alte țări. Chiar în Anglia, stilul format sub influența lui Guevara a avut rezonanță până în opera lui Shakespeare.

Această armonie muzicală, care alcătuește farmecul stilului guevarian, a căutat — pe cât i-a fost posibil — să o păstreze și N. Costin în tălmăcirea sa. De aceea stilul lui N. Costin, prin numeroasele inversiuni modelate după intermediarul latin, are o cadență ritmică aparte, care l-a amăgit pe d-l Grigoraș să creadă că N. Costin a tradus în versuri, după modelul latin. « Traducerea lui N. Costin este *în versuri cantitative*. Originalul latinesc este însă în proză. Această traducere este atât de bună pentru acea epocă, încât după cum *e și în versuri*, ea poate fi considerată drept o *quasi operă originală* »[1].

Dar, dacă nu-i putem atribui lui N. Costin intenția de versificare, el rămâne totuși cu această operă, ca și tatăl său, premergătorul lui Dimitrie Cantemir în străduința de a frânge tiparele vechi ale limbii bisericești, spre a da limbii române mai multă armonie.

---

[1] *Convorbiri Literare*, anul 63, 1930, p. 753. Concluziile cu totul diferite la care am ajuns în acest studiu — și în ce privește raportul traducerii cu originalul — mă scutesc de a răspunde la insinuările d-lui Grigoraș în nota cu care însoțește textul publicat. Despre Ceasornicul Domnilor m'am ocupat, înaintea d-sale, în cadrul unui curs despre romanul occidental în literatura românească veche, ținut la Facultatea de Litere din București, în anul 1924—1925 și reluat în altă formă în 1926—1927 (un exemplar în Bibl. Acad. Rom. este citat și la N. I o r g a, *Livres populaires dans le Sud-Est de l'Europe et surtout chez les Roumains. Quatre conférences données en Sorbonne*, Acad. Rom., *Bulletin de la Section Historique*, XIV, Buc., 1928,

www.digibuc.ro

Marii cronicari moldoveni deschid astfel un capitol nou în cultura românească și în privința evoluției limbii literare: prin introducerea neologismelor latine și prin inovațiile aduse în structura sintactică a limbii.

p. 64, n. 2). Dificultăţile—inerente acestui gen de studii comparative, în care vechile manuscripte chirilice (neidentificate; uneori cu primele pagini pierdute; alteori cu titluri schimbate, ca de ex.: *Imberie şi Margarona* pentru *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*) se găsesc în Biblioteca Academiei Române, iar intermediarele şi originalele împrăştiate în diferite biblioteci din Occident — m'au împiedicat să-l pun la punct şi să-l dau publicităţii. Totuşi câteva capitole aprofundate au format subiectul unor studii apărute în *Analele Academiei Române* (s. III, t. III, m. 3, 1925: *Romanul Troiei* de Benoit de Sainte-Maure în versiunea lui Guido delle Colonna; t. IV, m. 2, 1928: *Fiore di Virtù*; t. VII, m. 4: *Paris et Vienne* — Erotocrit); în *Revue de littérature comparée*, Avril—Juin 1936. Alte două au fost cuprinse în lucrarea de sinteză *Cărţile populare în literatura românească*, vol. II, Buc., 1938, Fund. p. lit. şi artă: *Pierre de Provence et la belle Maguelonne*, *Bertoldo*). Altele îşi aşteaptă încă rândul.

www.digibuc.ro

RÉSUMÉ

L ' «Horloge des Princes » d'Antonio de Guevara a été traduit en roumain par le grand logothète de Moldavie, Nicolas Costin, qui, en le traduisant l'a profondément remanié. Cet ouvrage est un chaînon d'une longue série de textes ayant pour but l'éducation des jeunes princes. Il est représenté par: « Les Enseignements de Neagoe Bassarab à son fils Théodose », « Les Enseignements de l'Empereur Basile le Macédonien à son fils Léon », « Les Chapitres parénétiques d'Agapètes », le « Théatron Politicon », traduit par le premier Prince phanariote Nicolas Mavrocordat et, enfin, les « Conseils » de celui-ci à son fils Constantin.

La traduction de Nicolas Costin était depuis longtemps connue dans l'histoire de la littérature roumaine, mais une étude approfondie manquait, là-dessus et les opinions sur le caractère de l'ouvrage et sur sa source directe étaient fort différentes. Les uns considéraient l ' « Horloge » de Guevara comme un « ouvrage philosophique », d'autres comme un « roman politique ». M. Gaster supposait qu'il était « warscheinlich aus der lateinischen Ausgabe des Guevara von Johan Wankel (Torgau, 1601) übersetzt »; N. Jorga pensait que N. Costin avait introduit dans sa traduction des observations personnelles, « de nombreux et naïfs détails sur le passe-temps des élégants moldaves », « qu'on y trouve des allusions au Prince Cantemir », mais en 1930 il est revenu sur ses anciennes opinions: « l'Horloge des Prince ne contient aucune originalité ». Dernièrement M. G. Pascu dans son *Histoire de la littérature roumaine au XVIII-ème siècle* ne peut pas nous dire si N. Costin a eu sous les yeux le texte français ou bien une traduction latine ou grecque.

En reprenant l'étude de N. Costin nous avons cru nécessaire d'analyser d'abord l'original. Nous avons passé ensuite en revue ses traductions françaises, italiennes, allemandes, hollandaises e latines

www.digibuc.ro

pour arriver aux traductions des pays avec lesquels la Moldavie était en relations au commencement du XVIII-ème siècle.

La traduction de N. Costin n'a pas vu le jour par l'impression; on n'imprimait alors que des textes religieux. L'original de la traduction a été perdu et nous n'avons plus que cinq copies dont deux ont été conservées à la Bibliothèque de l'Académie Roumaine, deux autres à la Bibliothèque de l'Université de Iassy et une cinquième dans la Bibiliothèque de G. T. Kirileanu. Trois autres mss. mentionnés dans divers catalogues sont aujourd'hui introuvables. Bien que la traduction ait été destinée aux Princes et aux Boyards, elle paraît avoir été lue aussi par tous les lettrés des Principautés roumaines, car nous avons trouvé des calendriers manuscrits contenant des fragments tirés de l'oeuvre de Guevara.

La collation des 5 manuscrits contenant la traduction de N. Costin nous fait croire que la copie la plus rapprochée du prototype perdu est représentée par le manuscrit 204 (A) de la Bibliothèque de l'Université de Iassy. Le manuscrit a été copié en 1714 sur l'ordre de Nicolas Mavrocordat, le premier prince phanariote. Il commence par une préface dédiée par N. Costin au Prince. Quoique incomplète la version A (les derniers chapitres manquent) présente toujours les meilleures leçons. Cependant elle seule expose la matière divisée en 4 livres, une particularité qui provient du remanieur et non pas d'un copiste, vu que dans la préface dédiée au Prince, Nicolas Costin déclare lui-même avoir en effet partagé son oeuvre en 4 livres. Cette version est le point de départ de nos recherches sur les rapports de la version roumaine avec l'original espagnol et l'intermédiaire latin. Celui-ci déteint dans le titre, la préface et les nombreuses traces latines de la traduction moldave.

L'oeuvre de Guevara a 153 chapitres, celle de N. Costin 81, donc, presque la moitié de l'original espagnol a disparu dans le remaniement du traducteur roumain. Le prédicateur espagnol avait groupé sa matière en 3 livres, N. Costin bien qu'il l'ait réduite de moitié l'a pourtant répartie en 4 livres. Enfin quelques chapitres ont conservé leur place bien que les plus nombreux aient été disloqués et placés d'un livre à l'autre.

Les raisons qui ont décidé le traducteur roumain à faire ces amputations et transformations sont claires. On sait que les deux éléments qui constituent l'œuvre de Guevara, l'élément narratif, la vie romancée de Marc-Aurèle, et l'élément didactique, des conseils concernant le gouvernement de l'état, ne sont pas bien soudés entre eux. Ce manque d'unité a été relevé par tous ceux qui ont étudié Guevara

www.digibuc.ro

et certainement elle a été aussi ressenti par le grand « logofăt » de Moldavie. Ses efforts pour mettre plus de cohésion entre les parties qui composent l'œuvre ont décidé N. Costin à rejeter la moitié de la matière de Guevara et d'intervertir l'ordre des chapitres. Le second dessein de N. Costin a été d'adapter l'œuvre de l'écrivain espagnol du commencement du XVI-ème siècle à l'usage du lecteur roumain du commencement du XVIII-ème siècle. Des chapitres entiers de discussions théologiques avec des incursions détaillées dans l'histoire et la religion romaine, ou d'autres surchargées de citations tirées des écrivains de l'antiquité complètement inconnus à ses lecteurs moldaves, représentaient un matériel trop difficile pour ces derniers. Voilà pourquoi s'est-il permis de supprimer ces passages dans son ouvrage. Se conformant à ces deux buts: unité et adaptation, le remaniement de N. Costin se présente comme suit:

Le livre I a gardé de l'original latin les trois premiers chapitres qui forment le cadre historique. Le reste est composé de 18 chapitres du III-ème livre et 2 chapitres du II-ème livre (35 et 36).

Le II-ème livre comprend 12 chapitres du I-er livre de Guevara (37, 28—31, 41, 43, 44—47 et 40) groupés autour de deux idées fondamentales: 1. la nécessité de la stabilité de la monarchie considérée comme de droit divin et 2. les devoirs des Princes qui découlent de cette conception.

Le livre III traite des devoirs des Princes vis-à-vis de leur famille et se compose de 3 chapitres tirés du livre I (10, 14 et 15) et 15 chapitres du livre II (1, 2, 6—14, 17, 33, 34, 36).

Le livre IV, le dernier, se compose de trois chapitres du I-er livre de Guevara (37, 21, 5) et 13 chapitres du III-ème livre (43, 45, 28, 25, 30, 37, 47, 49, 50, 52, 54, 55, 57). Les chapitres sont groupés de telle sorte qu'en mettant en évidence, au commencement, le néant de la vie humaine il donne l'impression d'un *memento mori* et forme ainsi un cadre naturel — on pourrait dire l'ouverture — pour présenter ensuite la mort du grand empereur.

L'ouvrage de N. Costin représente une nouvelle époque pour la formation de la langue littéraire roumaine. Les anciennes formes de syntaxe, modelées d'après les textes slaves, ne répondaient plus aux nouvelles aspirations de l'esprit créées par le contact direct avec la culture latine de l'Occident.

N. Costin, fils du grand chroniqueur de Moldavie, Miron Costin, avait reçu chez son père et dans les écoles jésuites de Pologne une solide instruction latine. Dans sa traduction il suit parfois de près

www.digibuc.ro

l'original, mais le plus souvent il traduit librement, recherchant dans la langue de son temps les termes correspondants pour les institutions et les fonctions romaines. Là où il ne trouve pas d'équivalent il garde le terme latin, enrichissant ainsi, la langue de son époque d'une série de néologismes latins.

En ce qui concerne la syntaxe il a suivi dans sa traduction les sinuosités de la phrase latine de Wanckelius créant ainsi des formes nouvelles dans la structure de la syntaxe roumaine.

Les inversions introduites par N. Costin dans sa traduction, exigées tant pour rendre les nuances de la pensée que pour satisfaire au besoin de garder l'harmonie et le rythme de l'original, ont contribué à donner au style de N. Costin, une cadence rythmique particulière. Cette cadence rythmique a donné l'illusion à un critique roumain qui, ne tenant pas compte du texte latin, a cru que, Nicolas Costin a traduit l'œuvre de Guevara en vers. Par cet aspect spécial de son œuvre N. Costin nous apparaît comme un « latinisant » antérieur au Prince Dimitrie Cantemir et antérieur encore à l'école latiniste (1780—1820).

www.digibuc.ro

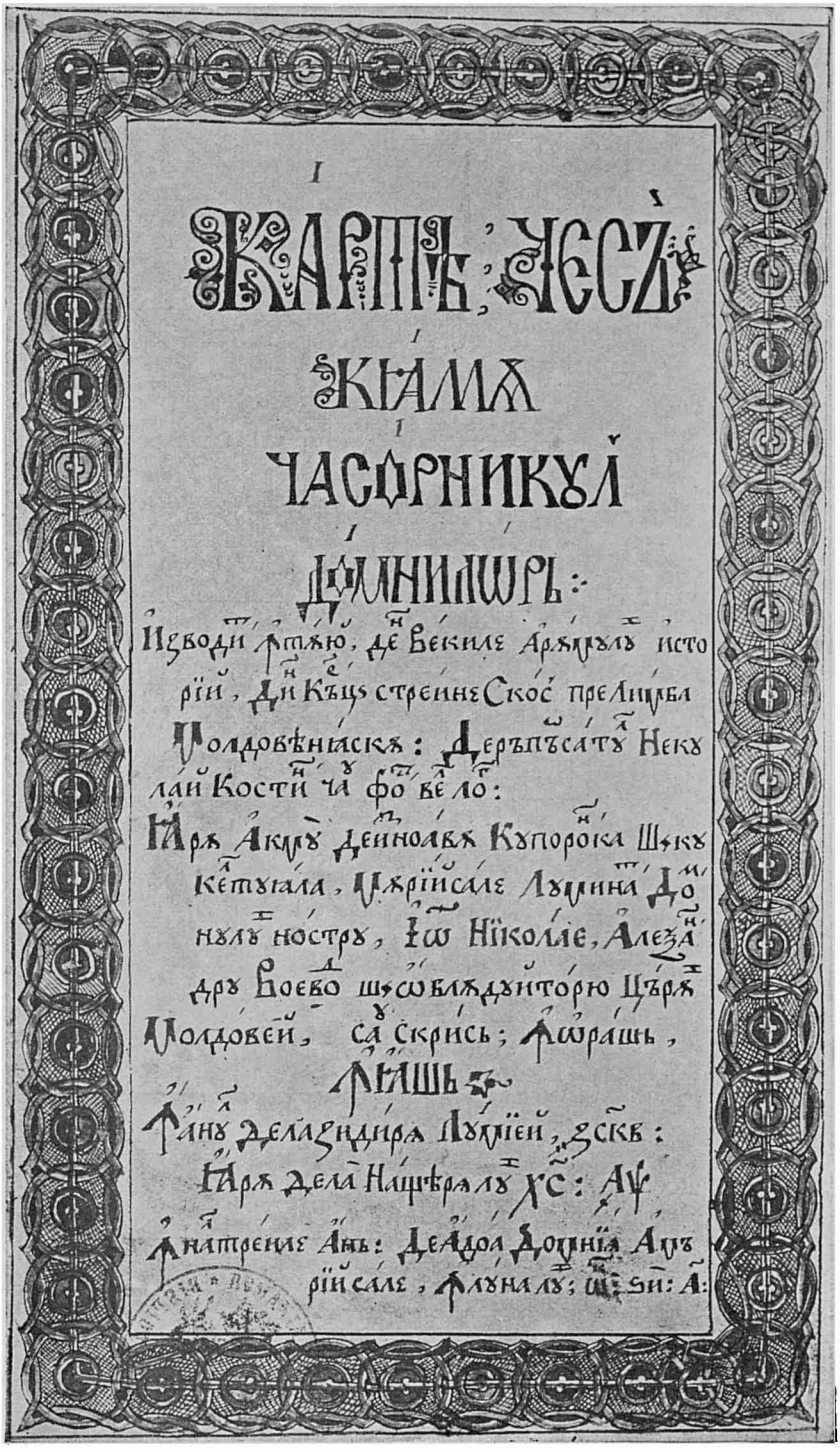

Ceasornicul Domnilor. Ms. nr. 204 din Biblioteca Universităţii din Iaşi, copiat în anul 1774.

www.digibuc.ro

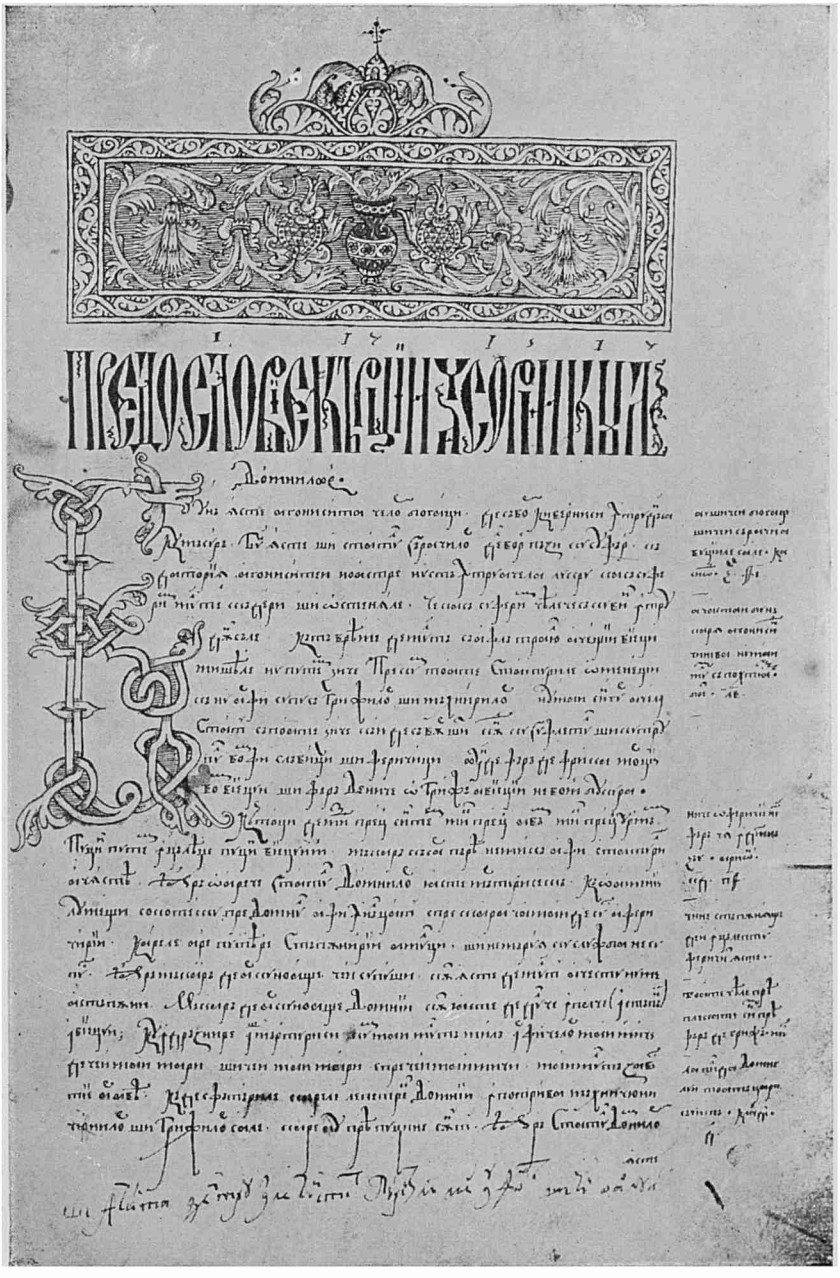

Ceasornicul Domnilor. Ms. nr. 295 din Biblioteca Universităşii din Iaşi, copiat în anul 1731.

www.digibuc.ro

Ceasornicul Domnilor. Ms. nr. 3340 (f. 112 r.) d'n Biblioteca Academiei Române, copiat în anul 1736.

www.digibuc.ro

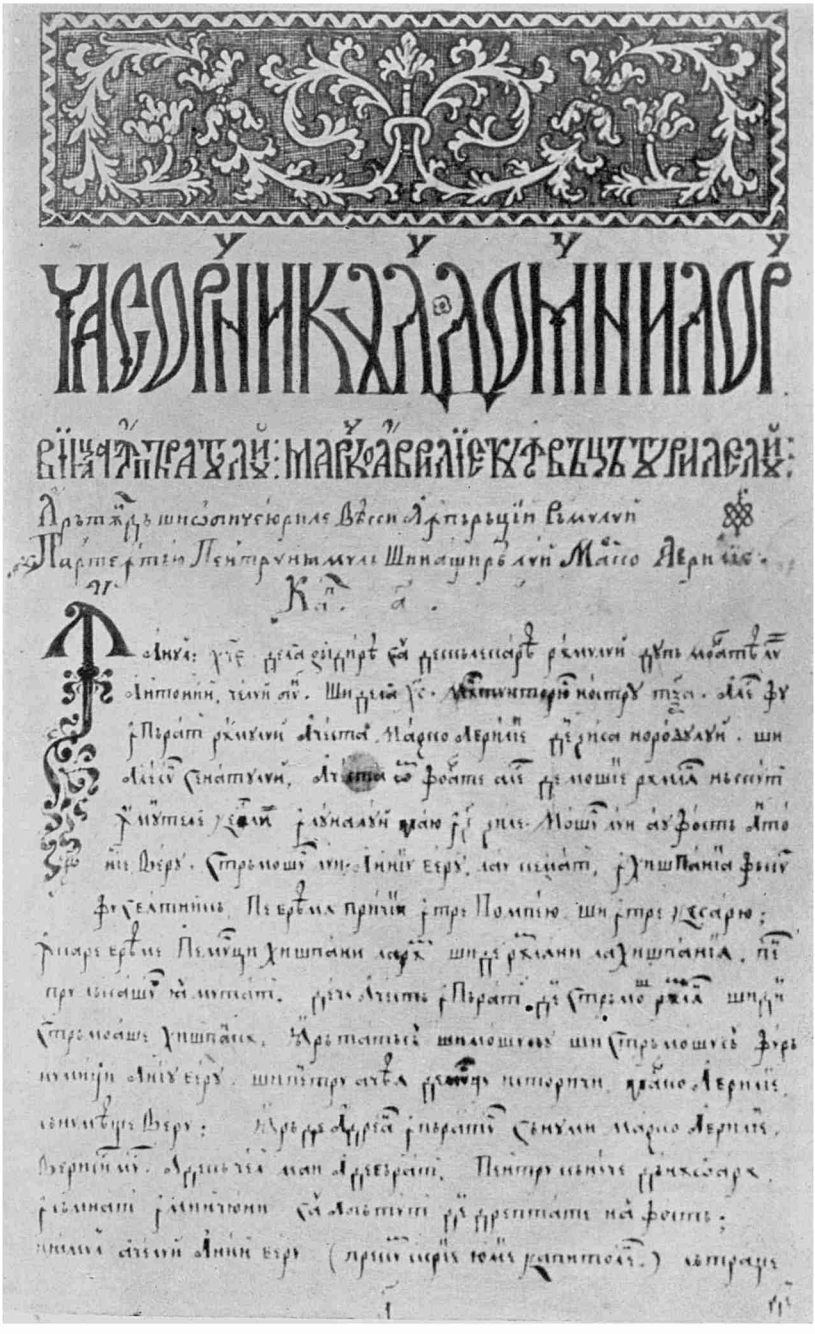

Ceasornicul Domnilor. Ms. nr. 757 (f. 15 r.) din Biblioteca Academiei Române, copiat în anul 1738.

www.digibuc.ro

C. 60.525

www.digibuc.ro